

Aan

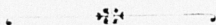
Bz 1897-II 33
Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN.

HEEL DE KERK

EN

HEEL HET VOLK!

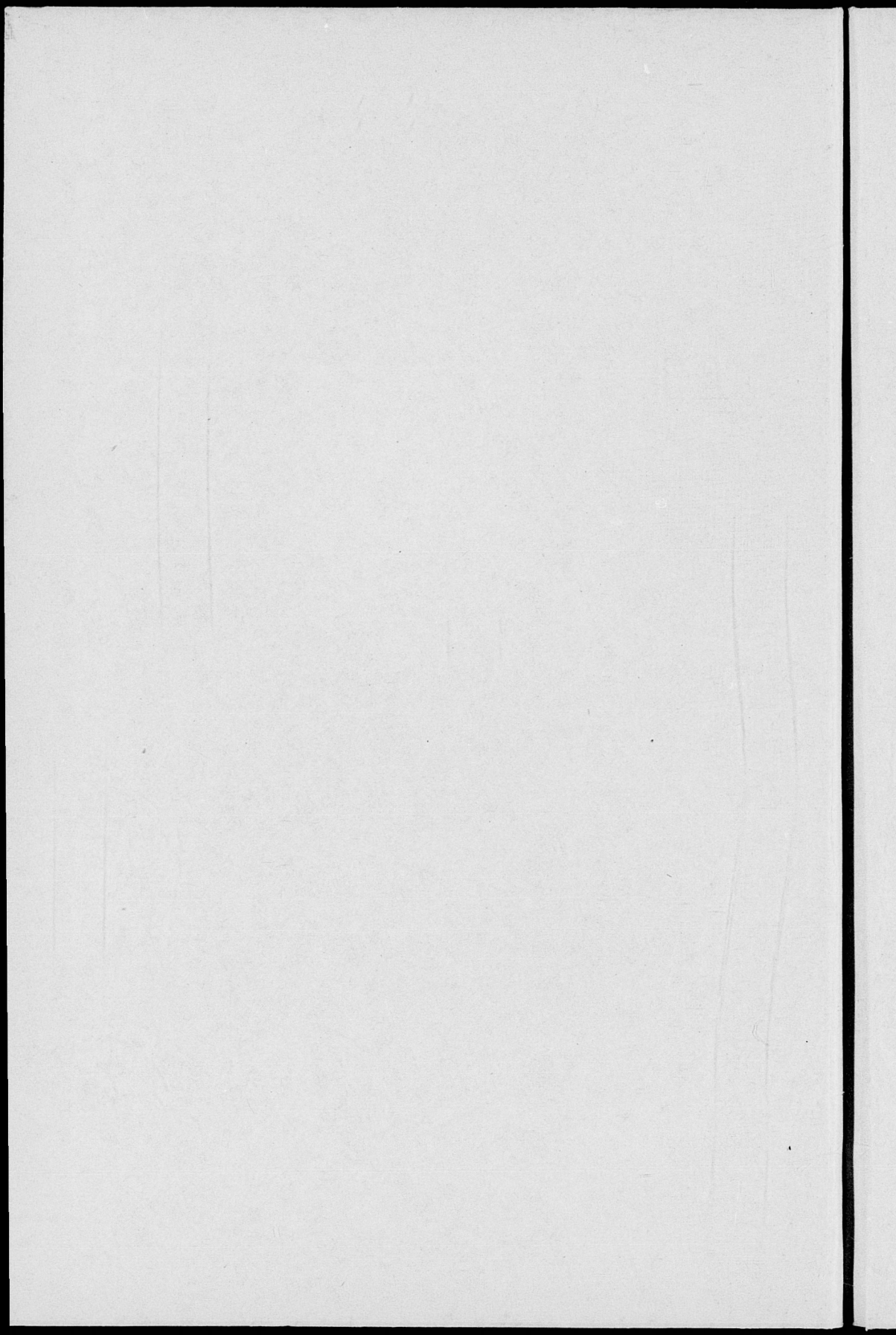

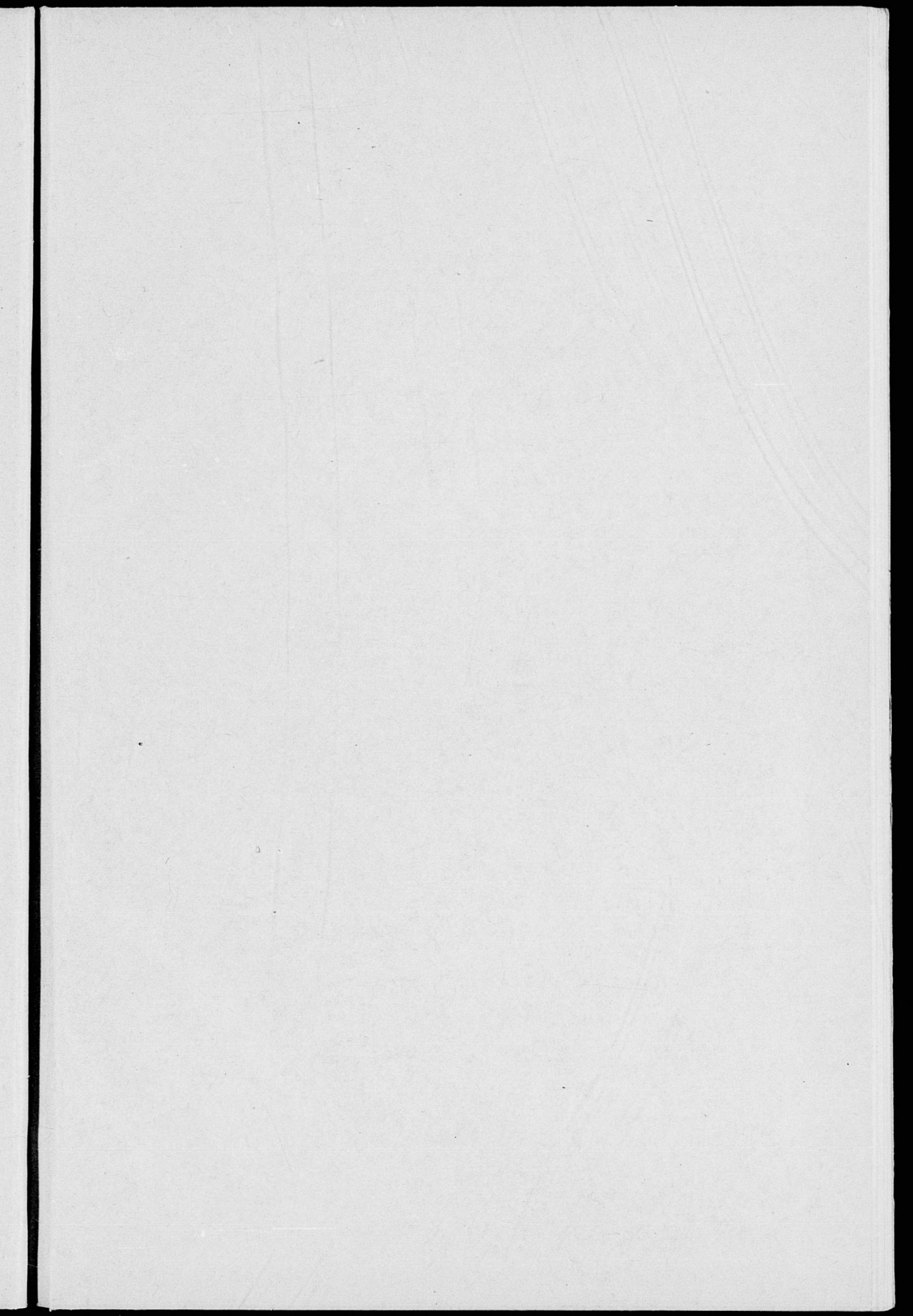
Een protest tegen het optreden der Gereformeerden
als partij, en een woord van afscheid aan de
Confessioneele Vereeniging,

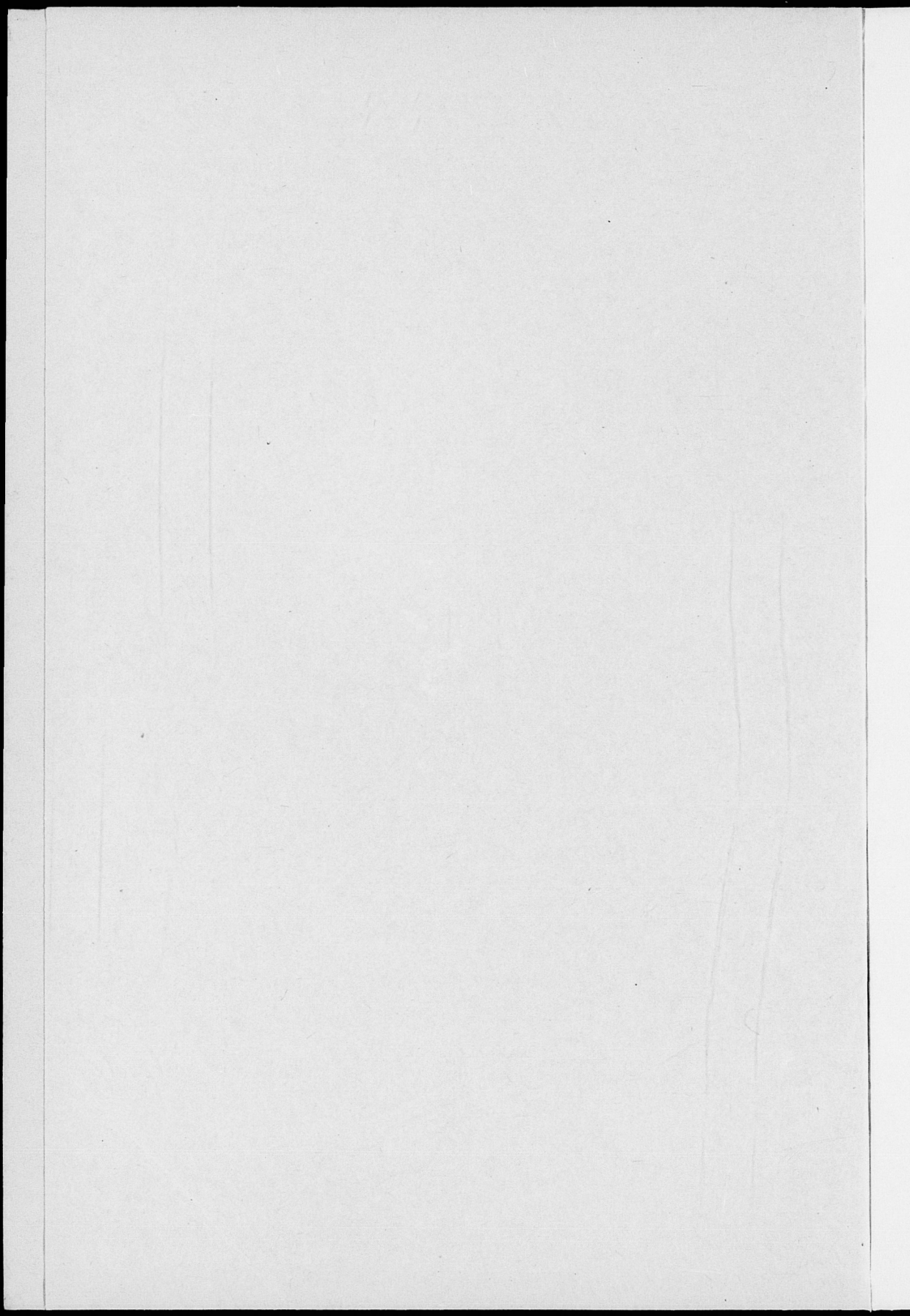
DOOR

Dr. PH. J. HOEDEMAKER.

Heel de Kerk en heel het Volk!

J

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

1759 6622

Be 1897 # 33

Aan

Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN.

HEEL DE KERK

EN

HEEL HET VOLK!

Een protest tegen het optreden der Gereformeerden
als partij, en een woord van afscheid aan de
Confessioneele Vereeniging,

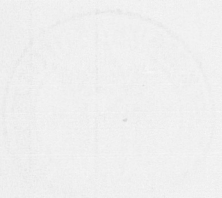
DOOR

Dr. PH. J. HOEDEMAKER.

SNEEK. — J. CAMPEN. — 1897.

THE NEW YORK

NEW YORK

Aan

Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN.

Hoog Geacht Heer en Broeder!

Op den 20sten October 1887, heb ik de vrijheid genomen, eene vraag tot U te richten, waarop gij met eene wedervraag hebt geantwoord.

Wat mij destijds schrijven deed is u en velen bekend. Veroorloof mij daarom, met weglating van alle bijzonderheden, alleen die vraag zelve in herinnering te brengen en U tevens te herinneren wat mij noopte, haar in de aula der Vrije Universiteit neer te leggen en achter te laten.

Voor de keuze gesteld of ik bereid was *de beginselen te verloochenen*, die ik in de Ned. geloofsbelijdenis had gevonden, deels uitgedrukt, deels m. i. bij wettige gevolgtrekking daaruit afgeleid, en in het tegenover gestelde geval *uwen kring te verlaten*, waarbij ik alleen behoorde in de veronderstelling van uwe instemming met deze belijdenis, heb ik het tweede lid van dit dilemma gekozen, en voor deze vrijheid den prijs betaald waarvan één termijn werd afgedaan, toen ik mijn verzoek om ontslag uit mijne betrekking als Hoogleeraar aan genoemde stichting had ingediend.

Ik meende, destijds, dat de weg tot de bediening des Woords in de Hervormde Kerk voor mij gesloten was. Dit werd mij trouwens telkens, van meer dan eene zijde, verzekerd.

Ik moest dus de overtuiging *vasthouden* dat mijn heengaan geen overbodige en willekeurige handeling was, en wilde deze overtuiging u en de uwen niet opdringen, maar mijn eigen recht om haar te bezitten, ook niet door u laten loochenen.

Van daar mijne vraag. Zij werd gedaan naar aanleiding van den vorm, waarin mijn verzoek, bij de overdracht van het Rectoraat dier inrichting, ter sprake werd gebracht.

Gij had nl. medegedeeld *niet waarom ik heenging* maar alleen, dat dit heengaan NIET noodzakelijk was geworden, door *eenig verschil in belijdenis*.

Op eene plaats waar ik niet bij machte was u tegen te spreken hadt gij, als tijdelijk hoofd der Universiteit, mij eenvoudig beroofd van het eenige, dat mijn besluit om eene vaste positie met een onzekere toekomst te verruilen, in mijn eigen oog en dat van anderen rechtvaardigde. Gij hadt te gelijktijd mijn doorlopenden strijd tegen de afdwalingen van de leiders der kerkelijke beweging van 1886, verklaard te zijn van nul en geener waarde.

Ik had mij te onderwerpen aan de in dezen kring gangbare meening, en kon dan heengaan, zonder dank of groet, zonder betuiging van leedwezen of zegenbede.

Vandaar mijne vraag: zijn wij één in belijdenis? waarop in kort, dit ongemotiveerd en ontkennend antwoord werd gegeven.

Zijn wij één in belijdenis;

gij, die in uwe heden uitgesproken oratie over „de hoogste vrijheid” in die en die stukken zijt afgeweken van het eenstemmig gevoelen onzer oude godgeleerden en die, bij monde van uw opvolger, den pas opgetreden Rector, geprezen zijt om den moed, die u had genoopt ze openlijk tegen te spreken;

gij, die de ééne Hervormde Kerk, zooals zij nog altijd voortleeft in het genootschap van dien naam, hebt opgelost in eenen bond van Kerken, contractueel saamgevoegd;

gij, die de abnormale toestanden in die Kerk verklaart uit „eene wilde vermenging”; derhalve het gevolg stelt in de plaats van de oorzaak, het ziekteverschijnsel vereenzelvigt met de kwaal;

gij, die de kranke leden van de Kerk niet door het middel, dat God u in zijn Woord heeft gewezen, nl. de tucht, zoekt te

genezen, maar ze ontvlucht en achterlaat, volgens de methode, door de ouders van Klein Duimpje in het bekende sprookje toegepast;

gij, die de aan de Kerk opgedrongen besturen eerst door uwe onafgebroken medewerking in stand houdt en juridisch bekrachtigt, en ze daarop als de anti-christelijke macht tot het motief van uwe nieuwe afscheiding maakt;

gij, die u niet ontziet met een handjevol geestverwanten hier en daar, eene nieuwe kerkorde in te voeren en om dit te kunnen doen uwe broeders in het geloof *afzet* OMDAT zij u op dezen weg niet willen volgen, OMDAT zij niet bereid zijn zich te onderwerpen aan hetgeen zij, zonder de Kerk te hebben gehoord, en zonder de door mij en anderen gemaakte tegenwerpingen te hebben weerlegd, eenvoudig eigener autoriteit hebt *vastgesteld*?

ZIJN wij één in belijdenis, zij, die staande *onder* de reglementen *tegen* die reglementen hebt gehandeld, niet, omdat zij in strijd waren met God's Woord, t. w. inzake het examen van Houtzagers, maar omdat het u niet behaagde Gods tijd af te wachten;

GIJ, die in allen dezen, niet alleen Kerkrechterlijke maar ook dogmatische dwalingen verraadt, en IK die hier lijnrecht tegenover u sta, en dit thans niet voor het eerst heb uitgesproken: ZIJN-WIJ-ÉÉN-IN-BELIJDENIS?

Deze vraag gold, is het noodig dit te herinneren? niet zoozeer u, als wel den geheelen kring, die in u zijnen woordvoerder had gevonden.

Ik zal de lijdensgeschiedenis van die dagen niet verder in de herinnering terugroepen, maar alleen constateeren, dat de bovengestelde vraag recht had van bestaan, aan alle andere vragen vooraf gaat, feitelijk de geheele wijze van optreden zoowel op staatkundig als op kerkelijk terrein bepaalt en voorts, dat ik evenmin het recht heb aan te nemen, dat *mijn* antwoord op die vraag afdoende is, als *gij* het recht hadt dit te ontkennen.

In de brochure, waarin ik u vroeg: zijn wij één in belijdenis? ¹⁾ heb ik vooral nadruk gelegd op de *trouweloosheid* waarmede ik meende bejegend te zijn. Hierop kom ik thans niet terug.

¹⁾ Eene ernstige vraag naar aanleiding van mijn aftreden als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit door Ph. J. Hoedemaker, Amsterdam, J. H. Kruyt 1887.

Maar, dat ik reeds toen veel dichter bij eene *nog juistere*, voor mij en heel ons volk wel *veel meer verootmoedigende*, maar daarom juist meer volkomen *afdoende* verklaring zoowel van het gewirwar aan de Vrije Universiteit als van de partijschap in de kerk heb gestaan, blijkt o. m. uit het volgende, dat ik de vrijheid neem uit mijne brochure: „Eén in belijdenis?” aan te halen.

„De bewering: wij hebben dezelfde belijdenis, *derhalve* behooren „wij kerkelijk te zamen, laat gemakshalve, het kritiekste, hetgeen „op een gegeven oogenblik *het eigenlijke punt van verschil* is, „buiten rekening.

„Deze quaestie neemt evenwel voor ons, practisch, dezen „vorm aan: Zijn wij beiden, met evenveel recht Hooggeleerden aan „een Gereformeerde Universiteit? Let wel, ik vraag niet: Kun- „nen wij korter of langer *samenwerken*, indien een van ons „beiden zijn meening verbergt of verzwijgt, — maar: Zijn de „beide gevoelens vereenigbaar, *indien zij worden uitgesproken en toegepast?* 1)

„Niemand is bevoegd in dezen tusschen ons als scheidsrechter „op te treden. Wat bewijst dit?

„Dat eene Universiteit, die DE BELIJDENIS tot basis heeft, wil „zij niet doen wat der Kerke is, *den levensband met deze Kerk niet „mag verscheuren.*”

1) „Toen ik mijn verzoek om ontslag indiende, schreef de President-Directeur „mij, ofschoon in de meest welwillende bewoordingen, terug, wat hierop „neerkwam: Deze aanvraag kon niet uitblijven, want uw optreden tegen de „doleerenden te Rotterdam en te Utrecht was, naar mijne innige overtuiging, „onvereenigbaar met uw ambt als Hooggeleeraar aan de Vrije Universiteit.

„Vanzelf moest ik toen vragen: of ik z. i., als Hooggeleeraar vrij was te doen „en te leeren wat naar mijne overtuiging conform de belijdenis was?

„Het antwoord verwees mij vanzelf naar Art. 2 van onze statuten. (1)

„Nu zijn er nog altijd goede vrienden, die van oordeel zijn, dat ik zeer goed „aan de Universiteit had kunnen arbeiden.

„Ook als ik, om ééne zaak te noemen, optrad in de Nieuwe kerk te Amsterdam?

„Ook als ik, waar het pas gaf in mijne lessen — en het wekt mijne ver- „bazing hoe dikwerf het te pas *kan* komen — tegen de heerschende richting „polemiseerde?

„Laat ons elkander toch niets wijs maken!

„Ik kon blijven, ja, — indien ik mij rustig hield en het anderen niet te „lastig maakte!” „Eén in belijdenis”, t. a. p. bl. 11.

Het zou niet in mij opkomen uwe aandacht te vragen voor hetgeen reeds een tiental jaren achter ons ligt, indien ik dezer dagen niet opnieuw verplicht was geworden, mij af te scheiden van eenen kring binnen de Hervormde Kerk waartoe ik werd gerekend en mij ook rekende te behooren.

Ik deed dit met hetzelfde *doel*, t. w. om het beginsel zuiver te houden, maar naar de juist tegenovergestelde *aanleiding*. In dien kring had ik nl. *niet* te doen met eene machtige beweging in eene bepaalde richting, waaraan ik mij niet wilde overgeven, en waarvoor ik niet verantwoordelijk wenschte te zijn, maar met hetgeen mij voorkwam, de inconsequentie te zijn van broeders, wier vrijheid om te doen en te laten wat zij goedvonden, door mij steeds is geëerbiedigd, ofschoon met de overtuiging in het hart dat vooral op staatkundig terrein, door hen in praktijk werd gebracht wat m. i. niet uit het gemeenschappelijk beginsel voortvloeide, maar hier mede in strijd was.

Ik heb dit gedaan, omdat er geen enkele reden bestaat zich bij anderen aantesluiten, indien men, op den duur, alle mogelijke afwijkingen en inconsequenties, in allerlei vorm en uit allerlei oorzaak moet dulden, en hierdoor kracht inboet, zwakheid verraadt, in allerlei valsche en gewrongen posities komt, *en voorzooer men zijn beginsel handhaaft*, anderen, die, óók prijs stellen op hunne vrijheid, en óók meenen goed te handelen, overlast aandoet.

Er was zeker een uitweg. Ik had dien reeds lang geleden ontdekt.

Indien ik mij nl. niet tevreden had gesteld, met eerbiediging van hetgeen anderen dachten en deden, *waarheden uit te spreken*, maar ook had getracht, die waarheden *toe te passen* en anderen voor deze toepassing te winnen, zou ik, van zelf, binnen deze kring, of daarnaast, steun hebben gevonden bij allen, DIE HET MET MIJ EENS WAREN.

Dan had ik, evenwel, moeten doen wat ik in u en in Kuyper had afgekeurd. Ik had dan *beginselen* moeten vaststellen, die als regel voor handelingen konden dienen; in overeenstemming met die beginselen een *stelsel* moeten ontwerpen, waar aan mijne geestverwanten zich hadden te houden, en hun, die niet bereid

waren dat stelsel *in praktijk* te brengen, moeten beduiden dat zij hun eigen weg konden gaan.

Ik had dan, op de eene of de andere wijze EENE PARTIJ moeten vormen en in den eenen of anderen vorm als LEIDER moeten optreden.

Hier ligt voor mij dan ook het onderscheid tusschen de Kerk en tusschen eene partij.

In de Kerk bestaat het recht van hooger beroep van de individuen op den Kerkeraad, van den Kerkeraad op de Classis, van de Classis, in nog ruimeren kring op de Synode, in gewichtige gevallen zelfs op de internationale Synode, en met dit recht ook de waarborg, dat een eenmaal vastgesteld of heerschend gevoelen aan de Schrift zal worden getoetst.

Bij eene PARTIJ bestaan dit recht en deze vrijheid niet. Men heeft eenvoudig den leider te volgen. Hoe krachtiger de leiding dan is, hoe meer zij in één hand berust, des te beter.

In 1887 zag ik derhalve niet in, dat het debat met mij over de beginselkwesties, als volstrekt nutteloos, in allerlei vormen en onder allerlei voorgeven, MOEST worden afgewezen.

Ik zag, destijds, niet in, dat ik, mij aansluitende bij de vereeniging van Hooger onderwijs op gereformeerden grondslag, die bepaalde belangen op eene bepaalde wijze meende te moeten behartigen, onder *een ander regime* kwam te staan; dat het niet langer de vraag was, of ik iets uitsprak dat waarheid was, dat de toets van de Schrift en de belijdenis kon doorstaan, maar of het wel in het belang was van hetgeen men de goede zaak achtte, die waarheid te erkennen zelfs toe te laten, dat zij, d.i. het van de meerderheid afwijkend gevoelen onder de aandacht kwam van het publiek? Ik begreep niet, dat een leider op *zijn* standpunt niet naar waarheid MOCHT vragen.

Maar, nu ik dit inzie heb ik ook u en Kuiper teruggevonden in eene gemeenschappelijke *schuld*,

in een gemeenschappelijk *streven*, om ons volk, op den weg, die ons voorkomt het best tot dit doel te leiden, tot God terug te brengen,

in eene gemeenschappelijke *ervaring*, dat men langs dien weg de schuld en de ellende nog dagelijks grooter maakt.

EN NU VALT OOK ALLES WEG WAT NOG SCHEIDING TUSSCHEN ONS BEHOEFT TE MAKEN.

Doleerenden en Hervormden, Liberalen en Orthodoxen, Gereformeerden en Ethischen, Antirevolutionairen en mannen van de Christelijk-Historische richting, „allen zijn wij afgeweken, te zamen zijn wij onnut geworden”. Zelfs het verschil tusschen de Kerkelijke en de Staatskundige vragen van den dag is in hoogere eenheid opgelost.

Spreek ik in raadselen? Laat mij u dan nog, zoo beknopt mogelijk, mogen zeggen.

1°. Hoe ik tot deze overtuiging kwam.

2°. Wat mij noopt haar in het openbaar uit te spreken, en om dit te doen in dezen bepaalden vorm.

3°. Welke belangen hierbij op het spel staan.

4°. In welken geest en met welke verwachting ik een inzicht, niet door nadenken, maar in den drang der omstandigheden verkregen, aan het oordeel der broederen onderwerp.

Het is eigenlijk overbodig, eene natuurkundige beschrijving van de Confessioneele Vereeniging te leveren, en de positie te teekenen, die ik, als redacteur van de *Gereformeerde Kerk*, in haar midden inneem.

Men vindt hier precies, wat gij in iedere vereeniging, zelfs in iedere *als kerk optredende vereeniging* kunt ontdekken.

Saamgebracht door eenzelfde behoefte, schaart men zich rondom eenzelfde banier. Men wordt dus uit den aard der zaak verondersteld, zeer innig aan elkander verbonden te wezen. Later ontdekt men evenwel, dat men door sympathieën of antipathieën, waarvan men zich zelven soms geen rekenschap weet te geven, maar eigenlijk door de ongelijkvormigheden van de praktijk uit elkander wordt getrokken.

Immers ieder is geroepen onder abnormale omstandigheden te handelen, en die omstandigheden zijn zoo onderscheiden, dat een algemeene regel hiervoor niet kan worden gegeven. Men vermoedt dat deze onder den invloed van Kuyper en gene onder dien van Lohman of een ander staat; deze gaat op zijn dorp met de afgescheidenen in de school en de kiesvereeniging samen, gene verfoeit

dit samengaan als eene gevaarlijke consequentie; de een gaat mee met volksonderwijs of met den schoolraad, een ander met den bond voor Evangelisaties of met het kerkelijk congres. Maar hij, die zich opmaakt om te midden van deze groote verscheidenheid een beginsel uit te spreken, kan dit met alle genoegen doen, indien hij het slechts zóó doet, dat hij zijne medeleden nooit laat gevoelen, dat zij zeer inconsequent zijn. Hij mist trouwens, hiertoe het recht, want hij zou den broeder tot hetzelfde isolement of dezelfde theorie van onthouding moeten veroordeelen waartoe hij zichzelf doemt.

In den abnormalen toestand van onze Kerk en van onzen Staat is hiertegen, zooals reeds gezegd werd, alleen één geneesmiddel, en dat is m. i. erger dan de kwaal.

Hij moet eenen groep vormen, die aan zijn persoon, ten minste in zóóver verbonden is, dat men zich met vertrouwen aan zijn leiding overgeeft. Hij moet, m. a. w. een PARTIJ vormen.

In dagen van actie wordt *hij zelfs gedwongen dit te doen -- of, te doen wat ik thans doe, zich geheel terugtrekken.*

Ik behoef u niet te zeggen, dat deze tijd van actie op staatkundig terrein gekomen is.

Een eigen partij, dus, indien men zich niet of bij de eene of andere groep wil aansluiten. Anders wordt men of genegeerd, of geneutraliseerd, of geutiliseerd.

Verzuimt of weigert men dit te doen, dan komt men ook *in tegenspraak met zichzelf*, levert hen, die aanvankelijk of geheel voor het beginsel gewonnen waren, over aan concurrenten en spreekt uit: gij behoeft voorshands niet over mij en hetgeen ik zeg te bekommeren.

Men kan een beginsel, wel is waar, niet zoo dadelijk toepassen. Het moet eerst worden uiteengezet en toegelicht. Het moet, vooral wanneer het van gangbare meeningen afwijkt, den tijd hebben om door te werken. Maar in een tijd van actie staat men voor deze vanzelfsprekende waarheid: *men mag niet in de praktijk verloochenen, wat men als theorie belijdt.* Gaat men onder deze omstandigheden voort, die waarheid te zeggen, men wordt

dan ook, en met het volste recht, spoedig herinnerd, dat *zeggen* niet langer genoeg is.

Laat mij u mogen verzekeren, dat ik dit alles zeer goed heb geweten en ernstig heb overwogen, — maar dan ook te gelijktijd meêdeelen, *waarom ik op mijn standpunt geene partij kan en wil vormen.*

Dat ligt niet aan het feit, dat eene partijformatie een onbegonnen werk zou zijn.

Men heeft hiervoor alleen noodig een eigen *beginsel*, een aanwysbaar *doel*, een goed gekozen *naam*, een sprekende *leus*, een duidelijk *program*, een *banier* met heldere kleuren, eenige *geestverwanten*, en onder of naast hen eenige aspiranten voor deze en gene betrekkingen, waarover de nieuwe partij, hier of daar, nu of later zal hebben te beschikken.

Wat had *mij* dan kunnen beletten tot een eigen partijformatie over te gaan?

HET BEGINSEL IS ER.

Het is in de Heilige Schrift te vinden en in de Ned. geloofsbelijdenis geformuleerd. Het luidt aldus: *het recht van God* is ook *het recht van de waarheid*, en is NIET het recht van de *meerderheid*.

Met een beginsel zijn wij dus gereed.

Ik zou ook wel een *doel* kunnen aanwijzen.

Ieder mensch, een idioot uitgezonderd, heeft een oogmerk. Veelal zelfs meer dan één.

Zelfs de christen op reis naar de eeuwigheid kon zich, volgens Bunjan, maar niet van „bijoogmerk” ontslaan. Van de wagen aan de voorzijde aîgedrongen, vond men hem straks weer achter op dienzelfden wagen gezeten.

Iedere *groep* van menschen heeft evenzeer een doel, waarop zij afgaan en zij hebben gaarne de handen vrij en den weg open, die naar dat doel schijnt te leiden.

Ik zou zelfs bereid zijn den Staat nog verder vrij te maken van de Kerk, mits de Kerk ook vrij werd van den Staat, de School van het Ongeloof, en de Wetgeving vrij van het Roomsche beginsel: dat de overheid geen *zelfstandige belijdenis* mag hebben, maar de Kerk heeft te dienen; want dit is puur *Roomsch*.

Een goede *naam* is ook niet te versmaden.

Dit punt moet ik evenwel laten rusten, omdat ik hier dadelijk in eenen strijd met de mannen van den kiezersbond zou worden gewikkeld, naar aanleiding van de vraag: of men het recht heeft den naam te kiezen, die het best kan dienen om stemgerechtigden aan onze zijde te brengen?

Deze strijd zou echter spoedig overgaan in eene discussie over *den datum waarop onze historie begint*, t. w. of wij haar aanvang na of vóór 1816 hebben te stellen.

Er bestaat, evenwel, eene afdoende reden om het den bond niet lastig te maken, ik zou nl. een praktisch belang schaden, waarvoor ik veel gevoel.

Ik geloof werkelijk, dat het, onder de bestaande omstandigheden in vele gevallen wel zoo veilig is, zijne kandidaten te steunen als die van andere groepen, wier *wensen* minder gunstig zijn voor de Hervormde Kerk.

Er zijn tijden, waarin de christen geroepen is te handelen in den geest van Jeremia, toen hij een akker binnen de landpalen van Israël te Anahoth kocht, *alvorens zelf dit land te verlaten*, in den geest ook van koning David, toen hij weigerde de ark des Heeren op zijne vlucht uit Jerusalem mede te nemen, en in den geest van de ware moeder in Salomo's recht, die niet tevreden was met het halve kind.

Zoo staat het ook met *de leus*, die evenzeer een groot vereischte bij de partijvorming is.

En, een *program*?

In de dagen waarin ik, nu onlangs, mijn gedragslijn nog niet had vastgesteld, of liever opzag tegen den prijs, dien ik voor mijn isolement zou moeten betalen, heb ik aan mannen, die in het staatsrecht tehuis zijn, en die niet ongenegen waren om over de zaak in kwestie tot een nader overleg te komen, gevraagd eens de grondtrekken van een program te ontwerpen. Maar dat was meer, om te zien, of *zij* de oorzaak van onze politieke kwalen hadden ontdekt, dan omdat ik, de finesses daargelaten, niet wist wat ik zelf zou verkiezen.

Drie jaren geleden heb ik in een zwak oogenblik, en geprikkeld

door onverdiende beschuldigingen, mijne denkbeelden eens in den vorm van een program neêrgelegd, dat destijds in meer dan een blad en nog onlangs, in *de Nederlander* is afgedrukt, met de aanwijzing door cursiveering, van de stellingen waarover verschil tusschen u en mij zou bestaan.

In de binnen eenige dagen uit te geven „beoordeeling van uwe opstellen over Art. 20 van ons program” enz. hoop ik dit verschil onder de oogen te zien.

In dat program ligt van zelf ook wel een devies voor *de Banier*. En *aanhangers*?

In onzen tijd? Tegenover Rome? Naast de Commissie van advies? Met Lohman aan het hoofd, dien men, zoolang hij bij de doleerenden blijft, als een paarl beschouwt in een verkeerde schelp! Naast den bond, waarbij men zich aansluit niet *om*, maar *trots* het dogmatisch beginsel, dat door zijn program heen gluuert?

Niets gemakkelijker.

Maar, dan had ik niet moeten wachten totdat de confessio-neelen zich links en rechts hadden gegroepeerd.

Ik had u en den bond dan vóór moeten zijn, toen de aandrang tot een zelfstandig optreden met een eigen ANTI-revolutionair beginsel zoo sterk was.

Niets gemakkelijker.

Op kerkelijk hervormd gebied is geen actie, maar reactie.

Op dat gebied kan men niets doen en gevoelt men zich zwak, omdat men zelf, meer dan men weet, onder den invloed van *Standaard* en *Heraut*, van Doleantie en Methodisme staat.

Op staatkundig terrein is dit anders. Men gevoelt daar persoonlijk zijn eigen gewicht en ook wel zijne verantwoordelijkheid. Men heeft alleen leiding noodig.

Dit laatste is een bezwaar, maar niet onoverkomelijk.

Toen Aesopus als slaaf werd verkocht, zeide hij tot de omstanders, die zich met hem onderhielden, terwijl een kooplustige naderde om hem in oogenschouw te nemen „houd toch stil! ziet gij niet, dat die man een meester noodig heeft!”

In iedere provincie en in ieder dorp zijn menschen, die een meester noodig hebben, d. i. iemand, die voor hen denkt, spreekt

en handelt, iemand die hun zegt wat zij doen moeten, en die hun belet flaters te begaan.

Onlangs heeft de *Banier* en daarop ook uw blad *De Nederlander* aan het mijne *de Gereformeerde Kerk* en met name ook aan mij eene verdienste toegekend, die ik niet bezit.

De aanhaling uit de *Banier* luidde als volgt:

„Over de fractie van het weekblad *de Gereformeerde Kerk* zegt „de *Banier* niet veel. Die fractie wil zich blijkbaar niet in de eerste „plaats in de actueele politiek mengen. Voorzooover zij dit doet, „schijnt zij zich te zullen aansluiten bij de Commissie van Advies”.

Gij hebt er nog het volgende bijgevoegd:

„„Wij achten deze bescheiden houding een uitnemend teeken.

„In de politiek toch geldt het vooral: eenvormigheid schaadt, „schakeeringen zijn noodig; — daarom ... *zij er verschillende* „opvatting in bijzaken, — worde de eenheid in de hoofdzaak „gezocht en verkregen.” ”

Voor zoover zij dit doet, schijnt zij zich te zullen aansluiten bij de Commissie van Advies.

Wat dit gezegde betreft, ik moet eerlijk zijn, en erkennen, dat ik mij niet volledig heb uitgedrukt, indien gij dit, en dat zal wel, in mijn blad hebt gelezen.

De zaak staat zóó.

Voor uw streven naar onafhankelijkheid heb ik alle sympathie.

Uw tegenzin om meê te varen in democratische richting, begrijp ik èn in u, èn op zich zelf genomen, volkomen.

Er zijn woorden, over en tegen u, ook in de Tweede Kamer gesproken, die mij deden tintelen van verontwaardiging.

Ik heb mij zelfs niet in uw aftreden als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit verheugd en had gaarne gezien, dat het conflict binnen den kring, waartoe ik vroeger en gij tot den laatsten tijd behoorde, een ander, meer normaal en schriftuurlijk verloop had gehad.

Mijn standpunt verbiedt mij verder zeer beslist tegen u partij te kiezen ten behoeve van anderen, die zich met u precies op dezelfde lijn bewegen, maar, die wat gelukkiger zijn geweest in de keuze van een begeerlijke leus, in het opzetten van eene

doeltreffende organisatie, en van eenen eerbied afdwingenden naam.

Ik ben daarbij zoo bang voor het stelsel, waaraan ieder moet meêdoen, die onder de bestaande grondwet naar de heerschappij dingt, ik acht dit *stelsel* zoo in strijd met God's Woord en voor ons volksleven zoo gevaarlijk, dat ik het in de toepassing alleen dragelijk vindt, — en dit geldt voor mij, tot op zekere hoogte evengoed op kerkgenootschappelijk als op staatkundig terrein — zoolang er *partijen* blijven, en zoolang die partijen *elkander wederkeerig dwingen* om binnen zekere perken van fatsoen en vrijgevigheid te blijven.

Reden te over om de „Commissie van Advies” niet beslist tegen te werken.

Indien ik zeer openhartig moest zijn, zou ik u echter moeten zeggen, dat van alle groepen op staatkundig terrein, de uwe mij wel allerminst aantrekt.

Neen, dan heb ik, het nader aantewijzen beginsel van de Revolutie daargelaten, dat gij met hen gemeen hebt, veel meer op met het *staatkundig stelsel* der Liberalen, ik sta hier geheel aan de zijde van de Beaufort, tegenover u en tegenover Kuyper, omdat en voor zoover de Beaufort, alle andere finesses daargelaten, *de eenheid van ons volksleven* vast houdt.

Verwijder het Jozefinisme, stel in de plaats van dat algemeen religieuze, dat kleurlooze christendom, boven de geloofsverdeeldheid der Liberalen, het echte, historische, schriftuurlijke christendom onzer belijdenis — en ik ben in mijne opvatting van de roeping der overheid op menig punt Liberaal.

20. Wat mij noopt dit alles uit te spreken?

Telkens kwam het bij mij op gehoor te geven aan den raad van Thomas Carlyle, die in zijn leven van John Stirling zegt: „Earnest men, abhorrent of hypocrisy, and speech that has no meaning, are admonished to silence at this sad time, and had better in such a Babel as we have got into for the present perambulate the streets with little or no speech ¹⁾”.

1) „Mannen die het leven ernstig opvatten, die gruwen van alle geveinsdheid, en van woorden zonder zin, worden vermaand zich in dezen tijd vol jammer in diepe stilzwijgenheid te hullen, en in het Babel waartoe wij vervallen zijn de straten op en neêr te wandelen, en zoo weinig mogelijk woorden te verspillen”.

Maar, het mocht niet.

Zij, die mij in mindere mate hun vertrouwen hebben geschonken, zij, vooral, die mij met hunnen naam en hunnen invloed hebben gesteund, die, naar het licht, hen gegeven, in hoofdtrekken de beginselen zijn toegedaan, waaraan de *Gereformeerde Kerk* eene uitdrukking zocht te geven; ook zij, die meenden, dat men zich over mij en mijn beginsel niet had te bekommeren;

zij allen hebben er recht op te weten, wat mij dringt, thans, alles en allen los te laten, mijzelf onder de verdenking van onvastheid en wispelturigheid te brengen, — in de oogen van alle Nederlanders eene zware, van velen *de eenige onvergefelijke zonde* — en weder als een Einspänner mijns weegs te gaan, of een hermiet te worden.

Is de positie niet anders dan in 1887!

Lag het eerste nummer van een nieuw theologisch-letterkundig tijdschrift, met een voorwoord van mijne hand niet gereed, om binnen eenige dagen te verschijnen!

Waren er niet juist in de laatste weken, bijzonder moed-gevende verschijnselen!

Op deze en dergelijke bedenkingen moet ik wel antwoorden. Ik moet dit ook doen, om geen aanleiding te geven tot verkeerde conclusies, als of ik, om iets te noemen, het niet langer eens zou zijn met de beginselen neergelegd in de statuten, om van andere nog meer hatelijke veronderstellingen te zwijgen.

Niets van dit alles.

Dezelfde reden, die mij noopt terug te trekken, dringt mij, ook hiervan eene verklaring te geven.

Benevens hetgeen ik reeds hier en daar heb laten doorvloeien moet ik eens uitspreken, *welk verschil er eigenlijk tusschen mij en de andere leden der Vereeniging bestaat*, de besten, vrees ik, niet uitgezonderd.

Het is een verschil, dat zeer diep ingrijpt; en dat toch niet kon worden gegrepen, omdat het vrij wel eene zaak des harten is.

Ik zal mijn best doen, het aan te duiden.

Groen van Prinsteren heeft eens gezegd: wij leven feitelijk

in een godsdienstloozen staat. Maar in dien staat zijn christenen, en ik vraag voor hen dat en dat.

Welnu, ditzelve geldt ook van de Kerk, en gij moet mij veroorloven even te vergeten, dat gij niet Hervormd zijt.

Ik ben het hiermede tot op zekere hoogte zelfs eens.

Wij kunnen, dit erken ik, n.l. ten volle, op een gegeven oogenblik, de inrichting evenmin van de Kerk, als van den Staat veranderen, en zijn evenwel tot handelen geroepen.

Ik heb hier ook niets tegen en weet zóó goed hoe moeilijk dit is, dat ik mij, reeds om die reden wel zal wachten, een broeder te verdenken of te veroordeelen, die onder zulke omstandigheden iets doet, dat, op zijn standpunt niet geheel correct is, of, dat zelfs schadelijk kan werken. Ik pretendeer ook, niet altijd en in alles consequent te zijn.

Indien iemand mij, bijv. vraagt: hoe kunt gij op uw standpunt lid zijn van volksonderwijs, of een klein bedrag op een collecteboekje van eene Evangelisatie, aangesloten bij „den bond” invullen? zal ik liefst niet te diep in de kwestie ingaan en mij van de zaak afmaken met te zeggen: wij struikelen allen invelen!

Maar, indien ik nu eens op mijne beurt eene vraag mocht stellen, zou het deze zijn: Gelooft gij dat God Nederland weer een christenland, Neerlands Overheid een christelijke overheid, Neerlands Kerk eene welingerichte Kerk kan maken? Misschien, durft men op deze vraag geen ontkennend antwoord geven. Laat mij haar dus anders formuleeren: gelooft gij dat Hij, let wel! niet een mensch, naar een vastgesteld plan, maar Hij, op zijn eigen tijd, langs zijn eigen weg dit zal doen? Neen, ook deze vraag is nog niet geheel ter zake. Ik zal haar zóó stellen: *wenscht* gij dat Hij dit doe; zoudt gij het een zegen achten, indien Hij het deed; zijt gij overtuigd dat wij verloren zijn, indien Hij het *niet* doet?

Men wenscht dit, in het algemeen gesproken *niet*.

Men zou de affaire zoo gaarne op den ouden voet voortzetten, en men meent heusch het heel ver te brengen, buiten den weg, dien men zelve in strijd acht met Gods Woord.

Het ongeloof is op dit punt zoo diep geworteld, dat men iemand die hier tegenover staat zelfs niet *bestrijdt*.

En zelfs indien men op deze vraag eens een bevestigend antwoord gaf, zou ik tot mij zelven moeten zeggen: deze mensch is bezig zichzelven te misleiden! Men denkt, spreekt en handelt anders, indien men zoo iets waarlijk *gelooft*.

Ik doe hieraan niet langer mede.

Zwijgen wil ik. God kan zijn werk anders en door anderen doen dan door mij, maar ik ben des antwoordens *moede geworden*. Laat mij nu niet spreken van de Confessioneele broeders, maar tot u; want het geldt hier een *gemeenschappelijke schuld*.

Indertijd hebt gij naar aanleiding van hetgeen „de Gereformeerde Kerk” had geschreven, ik meen in *de Nederlander* van 30 Jan. 11., uitgesproken, dat gij het *tijdverlies zoudt achten stellingen te verkondigen, aan wier toepassing niemand meer gelooft*.

Ik geloof er aan.

Duizenden stillen in den lande, die het voorbeeld van Carlyle volgen, gelooven er aan.

Gij moest er aan gelooven, zoolang gij den naam „Gereformeerd” hooghoudt en tot eene Kerk behoort, die op deze belijdenis heet te zijn gebouwd.

Indien er twee wegen waren om te komen tot hetgeen allen begeeren: het algemeen welzijn, de ware vrijheid, den waarachtigen vrede, zou ik niet zoo durven spreken. Er is, echter, slechts één weg, en dat is de weg, in *Gods woord en de belijdenis geteekend*. Indien gij mij bewijst dat dit niet zoo is, zal ik dadelijk afstand doen van den naam „Gereformeerd”, zooals ik bij deze reeds doe, voor zoover hij gedragen wordt door hen, die niet *leven* uit hetgeen zij *belijden*.

Mag ik op eenige vruchten van uwe inconsequentie wijzen?

Welaan!

De spraakverwarring neemt toe.

De Kerken zijn tot partijen geworden en die partijen zijn gelijk locomotieven, die elkander op hunne eigen rails voorbij snorren.

Het christendom is eene aanfluiting, het imponeert niet meer. Het talent regeert. Ieder buigt zich er voor.

Het geloof gaat onder.

In Griekenland zijn de sceptici de sophisten gevolgd!

Een volk, dat meer en meer ziet, dat iedere stelling, hoe dwaas ook, aannemelijk kan worden gemaakt, indien men het slechts goed aanlegt, gelooft niet langer, dat God's Woord een lamp is voor den voet en een licht op het pad.

Indien ik, deze dingen uitsprekende, één mensch meer dan anderen of één groep bovenal te beschuldigen had, zou ik zwijgen, maar de beschuldiging raakt *het beginsel*, HET STELSEL.

Onder de heerschappij van dit beginsel meent men, dat men God's eere bedoelt en de waarheid aan zijne zijde heeft. Dit spreekt van zelf. Maar juist daarom kan men, zonder* deze hooge belangen te schaden, niet luisteren naar hen, die lijnrecht het tegenover gestelde beweren. Zij verzwakken de positie. Zij loopen maar in den weg, zij trekken slechts medewerkers af.

Is dat niet de verklaring van de eigenaardige polemiek, die in de laatste jaren vooral, in zwang is gekomen?

Met eene partij, met een partijhoofd kan men nog handelen, maar met *de waarheid* tout seul, ganschelijk niet.

Daarom bekommert men zich weinig om de belijdenis, en om de Heilige schrift ganschelijk niet, ofschoon men beide met den mond roemt.

En daarom eer ik u, omdat gij, ten minste, den waarheidszin betoond en den moed gehad hebt in uwe artikelen over Art. 36 der belijdenis, dit artikel onder de oogen te zien, en daarvan eene uitlegging te geven, die u, misschien ook anderen bevredigt.

Of deze uitlegging de juiste is, het staat niet aan mij, aan u of aan de Commissie op het Convent van Middelburg aangewezen, maar alleen aan de wettig saamgestelde en op wettige wijze saamgekomen Synode van DE Gereformeerde kerk, wel te onderscheiden van de Hervormde kerk, in hare tegenwoordige samenstelling gedacht¹⁾ hierover een oordeel te vellen.

¹⁾ De tegenstellingen zijn tegenwoordig door den vloek van het partijwezen zoo vervalscht, dat men straks zal moeten ophouden *iets* te zeggen en zich in „diepe stilzwijgendheid” zal hebben te hullen.

Terwijl ik bijv. uwe waarheidsliefde recht laat wedervaren en u zelfs van harte dank, (al weer niet om mijnent, maar om uwentwil) d't gij ten minste mijn „program” van drie jaren geleden, onder de oogen van uwe lezers hebt gebracht mag ik niet vergeten, dat dit te danken is aan God's Genade, en niet

3°. Het laatst gezegde brengt mij, evenwel, rechtstreeks tot *het belang*, dat mij de pen deed opnemen.

Sprak ik hierboven van „belangen”? Ik heb mij dan verkeerd uitgedrukt. Er is voor u en voor mij slechts één, d.i. een evenmin Hervormd als doleerend, een evenmin Kerkelijk als staatkundig, maar een zuiver Christelijk, Protestantsch, Nationaal belang, het belang, dat Da Costa zingen deed:

„Zij zullen het niet hebben,
Het oude Nederland!”

Mag ik dat belang bij u bepleiten?

Maar, ik moet dan ingaan tegen de Revolutie, de Proteus, de Kameléon 1) der Revolutie.

Ik moet dan tot de anti-revolutionairen zeggen: Gij moet ophouden de Revolutie *te bestrijden*, maar gij moet u van haar *bekeeren*; en tot de christelijk-Historischen: *gij* zijt in beginsel Roomsch. Ik moet dan ingaan tegen een psalmzingerende en palmenwuivende menigte, die optrekt onder de banier „Onze hulpe is in den naam des Heeren!” en haar zeggen: Gij verraadt land en volk, gij verloochent uw Koning en onteert den naam van uw God, terwijl gij meent Hem te dienen! En ik moet dat doen, terwijl er heusch geen guillotine noodig is om mij af te maken, wetende, dat een *woord* dit kan doen, en het allerbeste dat mij kan overkomen zal wezen: te worden *doodgezwegen*.

Maar God heeft het mij doen *zien* en daarom moet ik het *zeggen*. Ten minste eens, wellicht voor het *laatst*. Ik kan het ten minste zeggen, zonder iemand te compromitteren, want ook daartoe heb ik mij zelven losgemaakt.

aan eenige voortreffelijkheid boven Dr. Kuyper. Onze God geeft u nu eene positie waarin gij aldus *kunt* handelen.

Ik geloof niet aan uwe, evenmin als aan mijn eigen voortreffelijkheid en onpartijdigheid. Ik geloof, in de woorden van Art. VII onzer belijdenis, „dat alle menschen *uit zichzelf* *) leugenaars zijn enz.,” en houd mij daarom te meer met die belijdenis aan *het woord van God*

*) Ik cursiveer.

1) *Proteus* was de godheid, die men het vermogen toeschreef allerlei gedaanten aan te nemen. *Kameleon* is een hagedis waaraan men weleer het vermogen toeschreef van kleur te veranderen.

Op den 1sten April l.l. hield ik eene lezing in Excelsior over *Rome* en den *Godsdienst*, de laatste van een reeks over *Rome* en *de Kunst*, de *Philantropie*, de *Zending*, de *Schrift* en den *Staat*.

In de korte improvisatie waarmede ik besloot, sprak ik ook, ter loops, over de Protestantsche beweging in ons volks-leven, hoe noodzakelijk en verklaarbaar zij was en tevens, hoe ijdel, omdat Rome de Tweede Kamer niet meer noodig heeft; aangezien het van den Modernen Staat reeds alles verkreeg, wat het behoeft om vooruit te kunnen schuifelen; omdat de Staat haar dogma belijdt: CHRISTUS HEEFT IN DE XVI^{DE} EEUW ZIJNE KERK NIET GEREFORMEERD! Omdat het vrij mag leeren, dat Zijn *stedehouder* in Rome zit. Omdat met die belijdenis een Kerkbegrip gepaard gaat, dat joden en Roomschen en Gereformeerde christenen op één lijn stelt, en een schole der Wetenschap, waar geen plaats is voor het geloof als zoodanig, zelfs niet in de Theologie.

Toen noemde ik het Liberalisme, niet alleen van Thorbecke, maar ook van de Liberale Unie, *Rome's bondgenoot*.

Maar daarop zag ik mij in den geest verplaatst in het Paleis voor Volksvlijt, alwaar op dienzelfden avond aan Dr. Kuyper eene niet onverdiende hulde werd gebracht.

Ik sprak niet uit, wat ik dacht. Even daarna viel mijn oog evenwel op het feestnummer van de *Standaard* en op eene daarin voorkomende uitdrukking, waarin de hoofdredacteur zijn staatkundig beginsel met de hem eigen helderheid op *deze* wijze heeft geformuleerd: „*Gelyk recht voor ALLEN IS IN DE VERWARRING VAN ONS STAATSLEVEN DE EISCH, WAARIN ALLE RICHTINGEN ELKAAR ONTMOETEN KUNNEN*”.

Al was ik niet opgegaan, met de schare die hem daar omstuwde, ik wist, evengoed alsof ik er geweest was, dat hij hiermede alles, wat ginds gesproken is, had herleid tot zijne meest eenvoudige en meest ware uitdrukking.

Ik ben bereid, de stelling dat DIT het beginsel, én van de Revolutie, én van Rome, én van alle tyrannie is, tegenover wien ook, te verdedigen.

Maar, er is eene andere vraag, die dichterbij op onzen weg ligt. Deze.

Hoe is het mogelijk, dat beginsel onder psalmgezang, afgewisseld met applaus als Neerlands verlosser, te huldigen?

Om dezelfde reden, waarom de valsche Messias altijd wordt en zal worden toegejuicht.

Dát beginsel is *in dienst van den godsdienst* gesteld. In dit DOEL ligt het kort begrip van de hedendaagsche antirevolutionaire leer, en de grond van haar recht zich *anti-revolutionair* te noemen, en het dundoek met het „Soli Deo gloria” te laten wapperen. ¹⁾

En nu ligt voor mij juist in dit feit het afdoend beletsel om de bespreking verder voort te zetten.

Immers eene nadere toelichting van dit *doel*, zou ons dadelijk doen stuiten op het verschil, in de allereerste plaats, van kerkelijk standpunt.

Ik moet dit thans nog vermijden en zoek dus ook hiervoor de uitdrukking in iets, dat die „gelijk recht voor allen zoekende richtingen” met elkander gemeen hebben.

Mag ik daarom uwe aandacht vestigen op een program, dat, wellicht aan uwe aandacht ontsnapt is, maar dat ook als een model van helderheid en daarbij van openhartigheid kan worden beschouwd.

Ik bedoel het volgende, dat dezer dagen in de nieuwsbladen werd vermeld.

„*Een nieuwe partij.* In een te Assen gehouden vergadering van „kiesgerechtigde onderofficieren van het garnizoen aldaar (pl. m. „100) is in beginsel aangenomen, zich niet bij een der kiesvereenigingen of partijen aan te sluiten, doch den candidaat te „kiezen, door wien „de belangen der onderofficieren” het meest „zullen worden behartigd.”

Het beginsel, dat men „recht voor allen” „pleegt te noemen, kan men derhalve, ook zóó vertolken: „*macht en voordeel voor mij en de mijnen*”

Die onderofficieren te Assen waren wezenlijk nog zoo dom niet.

Jammer, dat zij, die, zooals Dr. Kuyper, terecht, heeft opgemerkt, in dit ééne punt samentreffen, **JUST DAAROM IN ALLE**

¹⁾ „Gode alleen zij d' eer!”

ANDERE PUNTEN met elkander in botsing *moeten* geraken, eenvoudig omdat zij *uiteenlopende en tegenstrijdige belangen voorstaan!*

De minister Van Houten schijnt hiervan iets te hebben gevoeld, toen hij op den 6den September 1896 in de Kamer verklaarde: „deze dag beeindigt de kieswetstrijd, maar opent de stembusstrijd”.

Wij beginnen hier reeds iets van te beleven.

Dit heeft zelfs uit het oogpunt waaruit ik de zaken beschouw een onmiskenbaar voordeel; iedere partij moet zijn wachtwoord doen hooren, ten einde zijne geestverwanten saamtebrengen.

Zeker. ALLE richtingen ontmoeten elkander in dit beginsel, dat heeft Dr. Kuyper naar waarheid gezegd. De ontmoeting is dan ook allerhartelijkst!

Prof. W. P. L. A. Molengraaff roept in *de Gids*: „Tegen clericalen aanmatiging worde één front gemaakt!”

Wij weten dus hoe de Liberalen dit „recht voor allen” opvatten, nl. als een uitstekend middel, om al wat liberaal is zóó te vereenigen, dat het clericalisme gekeerd wordt.

Op hun standpunt kunnen wij hun hierin geen ongelijk geven en de mogelijkheid is zelfs niet uitgesloten, dat ook enkele Gereformeerden, zich tot een soort vreemdenlegioen, of, zoo als Dr. Kuyper het met groote scherpzinnigheid zou noemen „een liberalistisch hulpcorps” der Liberalen lieten vormen.

Indien het ooit zóóver mocht komen belooft Nederland dan ook voor de gezamenlijke „clericalen” een Eldorado te worden.

Wat de Roomschen betreft, zij hebben reeds van pret geschaterd, omdat de Protestanten verrast zijn, de veer zoo gaaf te vinden, die Rome in staat heeft gesteld zich, evenals de duivel in het bekende doosje, waarmede onze kinderen zich vermaken, zich in een enge ruimte te laten samendringen, en haar nu ook in staat stelt zich in hare volle lengte te vertoonen. Het dekseltje dat haar onder hield, heeft de Revolutie iets verder losgelaten.

En de Anti-Revolutionairen? laat mij alleen mogen zeggen, dat zij het punt nog niet hebben bereikt, door den apostel Paulus in 1 Cor. 1 : 12 aangewezen, toen hij wenschte, dat de Corinthiërs „samengevoegd zouden zijn in éénen zin en in één gevoelen”.

Voorzeker!.... *indien* de „kerken” slechts wilden vergeten, dat zij *tegenstrijdige belangen* hebben, zou hier nog wel *eenige* kracht te ontplooien zijn. Maar, dan zouden zij alles en alles voorbijziende, evenals een recruit, in het gelid, de kin omhoog, alleen naar dat ééne punt moeten staren, door u en anderen zoo dikwerf gewezen — het gevaar, dat ons van de zijde der radicalen bedreigt. — En zou Dr. Kuyper daaraan meêdoen? — — — Maar, gesteld eens, dat men van deze zijde *het doel* had bereikt, dan zou de strijd aan de orde komen, — — — omtrent de verdeeling der winst. Dit ééne zou men verkregen hebben, dat de liberalen er onder raakten, — — — dat het duiveltje in het doosje zich wat moest inbinden, — — — en dat met de meerderheid *de macht*, en met de macht *de heerschappij* in UW GEEST en in UW BELANG werd uitgeoefend.

Ik doe hier niet aan mede.

De Revolutie heeft het gezag verplaatst van God naar den mensch, van het kerkelijk naar het politiek terrein, van het zedelijk overwicht dat de waarheid op de consciëntiën uitoefent, naar het stemmental. Het beginsel van „recht voor allen” koestert in zijn boezem de slang der onderdrukking, — en geeft zooals de prototype van den modelstaat, die iedere partij zich ten doel stelt, aan allen op één na, aanleiding om met Mr. Roland te klagen: „O vrijheid! vrijheid! wat al gruwelen worden er in uw naam bedreven!”

De dwang ligt niet alleen in *het stelsel der liberalen*, hij is ook niet eene eigenaardigheid van Dr. Kuyper, maar is onafscheidelijk van HET DOEL, om anderen en allen de zegeningen deelachtig te maken, die men zelf zoekt te bereiken.

Dit zijn echter, zoo gij wilt, bijzaken. Met tact en talent is er wel eenig schijnsucces te behalen, en kan men, indien men niet te openhartig is, anderen wel eens een voordeeltje afhandig maken. Rome is zelfs dankbaar voor eene plaats op eene Secretarie.

Maar in *dat beginsel* zoowel als in *dit doel* liggen de verloochening van de belijdenis: *ik geloof eene heilige, algemeene christelijke Kerk*. Met die verloochening is tevens gegeven de verbreking van alle eenheid op kerkelijk en staatkundig terrein,

de Synodale organisatie van 1816, de afscheiding van 1834, de Doleantie van 1886, het anti-semitisme en het anti-papisme hier en elders, de scheur tusschen Kuyper en Lohman, en het voorstel van het recht op de minderheden met nieuwe verwarring, nieuwe scheuring en nieuwe verbreking van familie- en broeder- en vriendenbanden in het verschiet.

En het kon zoo anders. De weg tot de verlossing is zóó eenvoudig. *Terugkeer tot God en zijn Woord!*

Hoe gemakkelijk.

Zoo gemakkelijk als het *geloof*.

Hiertoe is niets noodig dan het opgeven van eigen inzicht.

Maar, wat er toe noodig is, *geen mensch kan het bewerken*, mijn woord allermint; en niemand kan het zichzelf geven, want niemand haalt vrijwillig een streep door zijn verleden; ik heb dit ook niet gedaan, God is mij te machtig geworden. En niemand gaat in eigen kracht *dien* dood in, waarin *het leven* te vinden is.

Het beginsel van de Revolutie is: recht voor allen, niet *door* de handhaving van Gods recht, maar door de handhaving van de dwaling en van het ongeloof: Elck wat wils! Zoolang de kerk en in die kerk de belijdenis, en in die belijdenis de Heilige Schrift, en in die Schrift de Christus Gods daar stond, ongewapend, zonder dwangmiddelen, zonder de macht en zonder wensch — ik spreek van die kerk in haren meest gezuiverden vorm — om te regeeren, of eenig voordeel voor zichzelf of voor hare leden te bejagen, met het *recht* om die waarheid niet alleen op haar eigen terrein te belijden, maar ook te brengen tot vorst en volk met *gezag*, wel te verstaan, het gezag der waarheid, kon de Revolutie niet opkomen.

Die Kerk moest eerst worden verloochend en *toen* worden teruggebracht . . . maar ontmand, maar geboeid aan een mensche-lijken regel, die *nooit* zou kunnen worden toegepast; Art. XI Alg. Regl. *de leer der Kerk* — maar zonder het beroep op Gods Woord.

De Kerk was er wel, maar, voor een deel onzichtbaar geworden — een *genootschap*.

— Hoevele *genootschappen* belooft u te hebben? Er kunnen

een onbepaald aantal van die inrichtingen bestaan. Men kan ze ook „Kerkelijke kassen” noemen

O! schande over ons Christen volk, dat eerst *zonder protest* deze tyrannie van den Staat heeft geduld, en toen dien smaad, die machteloosheid, die vernedering, die wilde vermenging, dat alles wat hiermede over haar kwam of in haar bestendigd werd, tot eenen grond heeft gemaakt om haar te verlaten.

Wij zullen zuchten onder de tyrannie van den Modernen Staat, zoolang de belijders der waarheid het beginsel niet VERLOOCHENEN, *waarin alle richtingen, al zijn zij nog zoo tegen Gods Woord, elkander ontmoeten.*

De Anti-revolutionaire richting aanvaardt, dat beginsel. Zij heeft zelf geene notie van het onschriftuurlijke, hierin gelegen.

Zij duldt dat de Kerk, die Christus gesticht heeft en waarvan Christus het Hoofd is, op ééne lijn wordt gesteld met het Jodendom.

Neen, in steê van het besef, dat HIER de wortel ligt van de ellende in Kerk en Staat beide, komen de scheiding en de doleantie, ieder op eene andere wijze, om het werk *der Revolutie te voltooien*. Zij bestrijden quasi eene Staatskerk. Maar het beginsel waarop zij zich beroepen en waarmede zij werkt, stelt Rome in staat met HAAR beginsel te opereeren. Onze vaders hebben tot haar gezegd: *OMDAT* gij onder een Hoofd staat, dat zich de heerschappij aanmatigt over de wereld, dat bij machte is ieder vrij te spreken van de verplichting, die op den Staatsburger rust, *OMDAT* gij een stelsel belijdt, dat conscientiedwang en erger tot een kenmerkend leerstuk heeft, *mogen wij u niet de vrije hand laten*. Maar zij, die onder hunne zonen nog het meest anti-papistisch zijn, komen niet met dit eenig afdoend waarlijk christelijk beginsel voor den dag. Neen, zij gebruiken dit anti-papisme om *stemmen te winnen en mannen in de Tweede Kamer te brengen*, die wanneer zij daar zijn *nog niets*, kunnen uitvoeren, aangezien HET STELSEL DER REVOLUTIE HUN DIT BELET.

Alsof Rome zich om ons verdeeld Protestantisme had te bekommeren!

Alsof de winst, die Rome bejaagt, thans voornamelijk door de wetgeving komt!

Alsof Rome niet vooruit schoof met iedere post, die zij bezet, met allen invloed dien zij wint?

Dat de Staat op dit revolutie-beginsel gebouwd, machteloos is tegen Rome, hebben de nieuwe Bisdommen in de dagen van Thorbecke, hebben ook de Meiwetten in Duitschland bewezen!

Een Gereformeerd mensch is in *dien* zin evenmin anti-papistisch als hij anti-joodsch is.

Dit is het treurspel, dat we zien afspelen in den Staat.

Het wordt ook opgevoerd in *de Kerk*.

Gods weg om die Kerk zuiver te houden of te zuiveren is zoo eenvoudig, en ligt zoo voor de hand!

Het is de weg van *de tucht*, uitgeoefend *eerst* door en over de opzieners van eenzelfde gemeente, *dan* indien het noodig is en tot bescherming van de vrijheid der individuen wordt gevraagd, door de opzieners der genabuurde kerken, en *straks* in steeds ruimeren kring, tot dat de meening, die men uitspreekt „op de maniere van Dordt”, is getoetst en onderzocht; ja zelfs, krachtens de eenheid van heel de Kerk ook in andere landen, waar het gewicht van de zaak dit meebrengt, *op een internationale samenkomst*.

Dáár hebt gij de waarborg voor de meest volledige vrijheid, die onder menschen denkbaar is. De vrijheid van een groep om zich aan de Kerk op te dringen, of om andere groepen naar eigen meening te eeren en te weren, MAG EN KAN OP DEN DUUR NIET BESTAAN.

En toch zal het eerst gezegde, zoo God het niet verhoedt, in de Hervormde Kerk worden vertoond. *De minderheden wenschen de partijorganisatie te brengen in en op te dringen aan de Kerk.*

Het andere is in de Vrije Universiteit en ook in de Doleantie tot openbaring gekomen.

Geen recht voor allen, slechts voor de enkele, voor de bovendrijvende richting, dat is de toepassing van het beginsel, dat de Kerk van haar karakter berooft, en hiervoor de partijchap in de plaats stelt.

Van het oogenblik af waarop ik dit zag, heb ik u en Dr. Kuyper in mijn hart vrijgesproken. Gij hebt de waarheid niet aan het

woord laten komen, maar dat waart *GIJ* niet, dat is *HET STELSEL*, dat ons volk ten gronde richt, dat ook u later uit de Universiteit heeft verdrongen, dat medestanders in tegenstanders verandert, en ons volk ten gronde richt.

Ook ik ben tegen beter weten in, op dien weg meegegaan.

Het ideaal was zoo schoon, zoo grootsch heel het volk te dienen door middel van de wetenschap die op den wortel stoelde der Heil. Schrift!

Terwijl ik het beginsel der Revolutie bestrijd, weet ik zeer goed, dat het Gereformeerd beginsel nooit een zuivere uitdrukking in een eigen staatsrecht en in eene juiste grensbepaling tusschen den werkkring van den Staat en dien van de kerk heeft gevonden. De klachten van onze Godgeleerden bewijzen het. De Remonstrantsche en Ceasaropapistische geest der magistraten heeft het niet geduld.

De Juridische Faculteit van de Vrije Universiteit, zoo hoopte ik, zou studie maken van de beginselen, en van de geschiedenis! Dat ideaal *was* ook schoon, en de zaak zelve niet verkeerd.

Het verkeerde, het zondige lag alleen hierin, dat men, om daartoe te komen, *de Kerk* voorbijliep, en haar *nood* voorbijzag.

De Reformatie van kerk en volk zou verkregen worden *niet door de tucht*; en om tot die tucht te komen, *niet* door de verwijdering van hetgeen in de tegenwoordige, genootschappelijke inrichting verkeerd is, en tot die verwijdering *niet* door de bestrijding der Revolutie in haar *beginzel*. Die weg was te omslachtig! Neen! De candidaten van de Vrije Universiteit zouden het doen. Eene enkele formule „de drie formulieren enz. op de maniere van Dordt” en men was kant en klaar.

Gij weet wat er van geworden is, en vermoedt, wat er van worden zal.

Ik eindig. God heeft mij geroepen in het midden der gemeente zijn Woord te bedienen.

Dit te doen is mijn lust en mijn leven, dit te doen met alles wat verder tot die bediening behoort:

Hij had mij in dit werk in ruime mate en boven verdienste gezegend.

En ik heb den weg, waarop Hij mij had gebracht, eigenmachtig verlaten.

Het lag niet aan de Vrije Universiteit als zoodanig, het lag aan de meening, dat men kon nalaten *te zoeken*..... neen zelfs *te begeeren*, dat de Kerk weder zichzelf zou zijn, het lag aan de meening dat men nu een surrogaat had voor de tucht, d. i. van den plicht dien God voor de voeten had gelegd.

Ik zie het nu.

Ik heb het weer ondervonden in de Confessioneele Vereeniging. Hoe ik tot haar kwam, het doet er nu niet toe.

Ik had geleerd. Er stond, nog juister geformuleerd, eene belijdenis in de statuten op papier. Zij was èn voor de abnormale toestanden van het oogenblik berekend, en gaf tevens het ideaal te zien, waarop men moest aanwerken. Uit die belijdenis was zelfs het staatkundig beginsel getrokken, dat de Revolutie naar de hart ader stak.

Evenmin als in den kring van de Vrije Universiteit waren, wel is waar, alle leden van het zuivere beginsel doordrongen. Niet allen hadden het doorgedacht. Het was bij allen nog geen vleesch en bloed geworden. Maar,..... er zou studie van de beginselen worden gemaakt, ieder verschil zou nauwkeurg in de afdeelingen, op predikantenconferenties en door geschriften worden overwogen.....

Ja wel! Zoodanige Vereeniging KAN in den abnormalen toestand, waarin de Kerk verkeert, geen kracht uitoefenen, geen eenheid vormen, of zij moet een partij in haar midden aan het woord laten komen.

Dat ligt niet aan *de beginselen van de Vereeniging*, zij heeft eenvoudig de waarheid in hare statuten uitgesproken.

Met die waarheid blijf ik het eens.

Het ligt aan *de verwachting om langs dezen weg* te bewerken, dat de oogen open gingen voor de ware oorzaak van de ellende, waarin wij verkeerden, en voor het middel tot herstel.

De oorzaak mag ik hier aanwijzen.

Het middel tot herstel weet God.

Ik kan alleen zeggen dat het in diepe verootmoediging is te zoeken, en dat die verootmoediging bij *de belijders der waarheid* moet beginnen!

Indien het mij gelukt is u te doen zien, dat mijn uittreden uit de Confessioneele Vereeniging niet eene op zich zelf staande handeling, maar veeleer de consequentie is waartoe het inzicht, dat ik jaren en jaren geleden had, mij reeds in 1887 had moeten brengen, is het doel van dit schrijven bereikt.

Ik heb niet geschreven, in de hoop u of iemand tot bekeering te brengen. Men kan, eene waarheid eenvoudig alleen opnemen, voor zoover zij in het stelsel past; dat men zich onder allerlei invloeden heeft gevormd, dat samenhangt met de persoonlijkheid en de levenservaring en met allerlei vezelen verbonden is aan het verleden, ook van ons geslacht.

Het is God's werk u of mij, of wie ook, hiertoe te brengen.

Maar, ik heb geschreven in de vaste overtuiging, dat het mij gegeven was, het punt aan te wijzen waar kerkelijke en staatkundige dwalingen en verschillen samentreffen.

De bescheidenheid verbiedt mij over uw kerkelijk standpunt te spreken. Maar, dit mag ik, immers wel zeggen, dat zelfs de Gereformeerden in de Hervormde Kerk, behept zijn met hetgeen ik de fout en de zonde van de doleantie acht.

Laat mij, ten minste de overtuiging uitspreken, dat God ze, eerlang, evenals in 1886, op het keerpunt der wegen zal plaatsen, ze evenals in 1887 voor de keuze zal stellen; of zij zichzelven een brevet van getrouwheid willen uitreiken en zich dan aan de oordeelen Gods zullen zoeken te onttrekken, dan wel, of zij zullen inzien, dat *de schuld* van de bestaande verwarring, in de eerste plaats, bij henzelfen is te zoeken.

Die overtuiging rust o. m. op dezen grond.

Zoolang er in de Hervormde Kerk een recht der meerderheid is, zoolang men daar ten minste in *dat* recht zijne sterkte zoekt, bestaat er ongetwijfeld ook een recht der minderheden. Het vindt een bondgenoot niet alleen in de Synode, maar ook in het eigenbelang van al wat in de Kerk onderdrukt is, en zal evenals in 1886, straks eene steun vinden in de openbare meening van ons vrijheidlievend en vervolging hatend volk.

Er is een weg van ontkoming. Slechts één.

Indien men iedere indeeling naar partijen kan laten varen

indien men zich op een „zuiver Gereformeerd kerkelijk standpunt kan plaatsen, indien men bereid is eenvoudig van *deze* waarheid uit te gaan: Wij zijn het onderling niet eens omtrent de belijdenis, zelfs niet ten aanzien van de Schrift, wij zijn in één woord hopeloos verdeeld, „wij keeren ons een iegelijk naar zijnen weg”, sommigen zijn zeer ver afgeweken, en er zijn schijnbaar geringe afwijkingen, die rampzalige gevolgen hebben, wij moeten niemand zoeken te verdringen of te verdrijven, maar eenvoudig terug gaan naar het begin van den weg, waarvan het einde zal zijn: *de belijdende kerk*, die, als uitdrukking van hare eenheid, hare belijdenis heeft, maar die belijdenis onderzocht, gehandhaafd, vernieuwd, JA DAN, EN DAN ALLEEN IS ER HOOP VOOR NEDERLAND.

In de gevangenpoort te 's-Gravenhage toont men den bezoeker, een plank met twee gaten op zoodanigen afstand van elkander aangebracht dat de twee kijkende vrouwen, om wier halzen de plank zich sloot, en wier hoofden boven die gaten uitstaken elkander geen kwaad konden doen, hoe lang het haar ook behaagde elkander uit te schelden. Het eigenaardige van deze inrichting bestond, evenwel hierin, dat het voedsel haar tot levensonderhoud verstrekt, op deze plank zóó was geplaatst, dat het buiten beider bereik was, maar dat zij het *elkander* konden toedienen.

Het komt mij voor, dat wij hier het beeld hebben van den toestand waarin wij verkeerden.

Zoolang wij als Kerken, partijen en richtingen *tegenover* elkander staan, — geen hoop!

Hoop alleen, wanneer wij beginnen elkanders *recht en welzijn* te zoeken.

Hooggeachte Heer en Broeder,

Uw Dw. Broeder in xto,

PH. J. HOEDEMAKER.

AMSTERDAM, 10 April 1897. •

P. S. Op voorloopige mededeeling aan het hoofdbestuur dat en waarom ik ophield tot de vereeniging te behooren, ontving ik het volgend antwoord:

AMSTERDAM, 10 April 1897.

Den WelEerw. ZeerGel. Heer

DR. PH. J. HOEDEMAKER,
Alhier.

WelEerw. ZeerGel. Heer.

Het Hoofdbestuur der Confessioneele heeft mij opgedragen U de ontvangst te berichten, van uwe geachte letteren dd. 7 dezer, van welker inhoud gezegd Hoofdbestuur goede nota nam, en U tevens mede te deelen, dat de Algemeene Thesaurier, ds. H. Malcomesius, U de, nog bij ZWelEerw. in depôt zijnde *f* 100.— voor de evangelisatie Blijham zal terugzenden.

Ik heb de eer met de meeste hoogachting en heilbiddend te verblijven,

Uw dw.

J. C. HEESTERMAN.

*Secretaris van 't Hoofdbestuur
der Confessioneele Vereeniging.*

Hiermede vervalt voor mij de noodzakelijkheid, om het breederlijk schrijven aan het Hoofdbestuur openbaar te maken, dat ik reeds in gereedheid had.

Ik had, echter ook geschreven aan het meermalen genoemd Comité, vooral ook om te wijzen op de beteekenis van het tijdschrift dat eerstdaagsch stond te verschijnen, te doen uitkomen hoe noodig het was, dat die verschijning, vooral thans in verband met mijn genomen besluit niet werd vertraagd, den vorm aan te geven waarin mijn *voorwoord* kon worden opgenomen, en mij tot krachtige medewerking bereid verklaard, enz.

Een antwoord van het Comité, tegelijkertijd met dat van het

Hoofdbestuur ontvangen, bevat een verzoek, dat de vrees ver-
raadt alsof ik nu den gedragslijn zou verlaten, die, ik steeds heb
gevolgd, om mij in de oogen van het publiek solidaire te stellen
met hen tot wien ik werd gerekend, en mijzelf rekende te
behooren.

Die vrees is, inderdaad, in hen, die mij niet genoeg blijken
te kennen, zeer verklaarbaar.

Men heeft, blijkbaar, gedacht aan een schrijven zooals dat
van October 1886 AAN HET COMITÉ gericht, om te vragen: *zijn*
wij het wel eens? *Mogen* wij elkander wel in den weg staan?
Voor dat schrijven bestond eenige aanleiding in het feit dat twee
leden van het comité zonder hunne medeleden hierin te kennen,
een eigen blad gingen uitgeven dat *naast* „de Gereformeerde kerk”
zou staan, gevoegd bij het feit, dat een ander lid van het Comité
zijn ontslag als zoodanig had genomen, omdat de Geref. Kerk
had durven zeggen, dat het Kerkelijk Congres niet *Kerkelijk* was,
noch in reglementairen noch in confessioneelen zin.

Indien de broeders mij *gekend* hadden zouden zij geweten
hebben, dat dit juist mijne groote zonde is geweest medestanders
in het verborgen scherp te critiseeren, maar in het openbaar
voor zoover ik meende het te mogen doen, de hand boven het
hoofd te houden. Dwaas, die ik, destijds, was!

Ik stelde hen hierdoor slechts in de gelegenheid *het publiek* in
overeenstemming met dien door mij gegeven indruk te bewerken,
en, toen ik deze dingen moede uitriep „indien gij dit niet staakt,
dan dwingt gij mij over private bescheiden te beschikken!” mij
op de kaak te stellen als iemand, die verraad aan de vriendschap
had gepleegd!

De broeders hadden hun verzoek moeten terughouden, want
wat ik, vroeger gedaan heb moet ik blijven doen. Daarom *ben ik*
liever niet solidaire met anderen, maar MIJZELVEN.

Men veroorlove mij alleen schuld te bekennen, dat ik niet
vroeger gedaan heb, wat ik nu doe.

Omdat ik in den kerkeraad tegenover de partij van actie zou
hebben gestaan, weigerde ik candidaat te zijn, voor *het* ouder-
lingschap, — *maar liet ik toe, dat men mij kerkmeester maakte.*

Toen Dr. Kuypers zich als ouderling had laten benoemen, wilde ik niet langer kerkmeester zijn, maar heb tevens alle burengerucht vermeden, door *mij met der woon naar Breukelen te begeven*. Toen uwe „wedervraag” mij noopte uit private correspondentie en aantekeningen uit de notulen van vergaderingen het noodige tot zelfverdediging bij te brengen, *liet ik de brochure „Ter wille van de waarheid” die reeds geannonceerd en de bijlagen uitgenomen, afgedrukt was, achterwege*, omdat zij mij voorkwam in strijd te zijn met broedertrouw en christenplicht.

Toen het voorloopig Provinciaal Comité der Confess. Ver. in Groningen, door den plotseligen dood van een lid en het vertrek der andere leden, van het bestuur uit elkander was gerukt, vervulde ik, evenwel, mijne belofte in de vergadering van dat comité gedaan, om jaarlijks f100 bijeen te brengen tot dat het renteloos voorschot waarmede het Evangelisatiegebouw te Blijham werd opgericht, geheel zou zijn afbetaald.

Toen het mij noodig bleek, dat het gebouw te Blijham op naam van de Vereeniging zou staan, deed ik het voorstel aan het bestuur het renteloos voorschot voor zoover het nog niet was afbetaald, *persoonlijk over te nemen*.

Altemaal verkeerde handelingen, waarvoor ik zwaar heb geboet.

Maar nu hoop ik mijn leven ook te beteren.

Het schrijven aan het Comité blijft achterwege.

De inzameling voor de Evangelisatie te Blijham wordt, tegelijkertijd door mij gestaakt.¹⁾

En hiermede blijf ik,

Uw Dw. Broeder :

PH. J. HOEDEMAKER.

¹⁾ Ik gevoel niet alleen geen roeping Evangelisatie te drijven op eigen hand, maar ben ook in beginsel tegen de Evangelisatie, die niet door predikanten maar door een vaste Evangelist wordt bediend.

Aan
het Bestuur der Confessioneele Vereeniging,
Afdeeling te Amsterdam.

Waarde Broeders,

De mededeeling, dat ik heb opgehouden lid van de Confessioneele Vereeniging te zijn, en, bijgevolg niet langer de voorzitter kan wezen van hare Amsterdamsche Afdeeling, zal bij u niet alleen beyreemding wekken, maar ook eene vraag doen opkomen, waarop gij licht een onjuist antwoord zoudt kunnen geven.

Ik ben u dus eene verklaring schuldig van hetgeen mij tot dezen stap heeft geleid.

Te meer omdat ik zeer goed weet, dat mijn uittreden vele leden der vereeniging en voorstanders van hare beginselen moet ontmoedigen of ontstemmen, en hare tegenstanders, voorzoover zij iets hiervan te weten komen, eenig leedvermaak zal verschaffen.

Ik ten minste heb aangenomen dat dit, al wordt het door mij anders bedoeld, de natuurlijke uitwerking van mijne handeling zou zijn, en ben zoo hierdoor als door mijne vrees voor burengerucht, geruimen tijd teruggehouden van hetgeen ik lang geleden had moeten en ook willen doen.

Zij, die onder u lezers van de *Gereformeerde Kerk* zijn, kunnen weten, dat ik reeds meer dan twee jaren geleden, toen Ds. Felix ophield zijne belangrijke brieven voor dit blad te leveren, vrij duidelijk heb uitgesproken, dat ik nu den tijd gekomen achtte om ook mijnen arbeid te staken.

Deze kennisgeving was toen zeer ernstig gemeend en stond in verband met de aanleiding tot en het doel van mijne buiten-ambtelijke werkzaamheid. Andere broeders waren overtuigd, en ten deele, meende ook ik, duidelijk te zien, dat ik bij de oprichting van de Vrije Universiteit mijn ambt, en bij de uitgave van de *Gereformeerde Kerk* mijne pen in dienst moest stellen van de beginselen, die ik voorstond. Hoe noode ik dit deed, weet mijne naaste omgeving.

Maar, ik zou, waarschijnlijk noch het een noch het ander hebben gedaan, indien ik, bij wijze van voorbehoud, als laatste termijn van medewerking niet gesteld had, in het eerstgenoemde geval, *de mogelijkheid om een plaatsvervanger te vinden*, in het tweede *het wegvallen van mijne mederedacteurs*.

Laat mij u nu alleen mogen zeggen, dat de geheele geschiedenis van mijne verhouding tot de Confessioneele vereeniging en „de Gereformeerde Kerk” in de laatste jaren ééne doorlopende poging is geweest mij zelve terug te trekken zonder éclat te maken.

Het is mij, evenwel, gegaan, zooals het ieder zondaar gaat, die op eene goedkoope manier van zijne verkeerdheden wil afkomen. Ik heb mij zelve steeds dieper in mijne ellende ingewerkt en moet nu toch den prijs betalen, die mij eerst voorkwam te hoog te zijn.

Er is niets anders op.

Moet ik, voor de tweede maal, vroegere medestanders tot tegenstanders maken, — liefst deed ik het niet, maar ik heb het er voor over¹⁾, — ongaarne zou ik evenwel zien, dat de goede zaak op eenigerlei wijze hier door werd geschaad. Dit laat ik evenwel God over, en heb mij alleen *uit te spreken* zoo als ik bij deze doe.

Gij vraagt of ik, en in welk opzicht ik dan van gevoelen ben veranderd?

In geen enkel opzicht.

Of ik het dan soms niet met de leden van het hoofdbestuur kon vinden?

¹⁾ Door den dood tot het leven. Intee-rede naar aanleiding van Joh. 12: 25, uitgesproken 12 Maart 1890 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam door Dr. Ph. J. Hoedemaker.

Met de leden van het comité tot verspreiding van de beginselen der Confessioneele Vereen. kon ik het zeker vinden. En, ik stel er prijs op zeer duidelijk uit te spreken, dat ofschoon de sympathie voor de *Gereformeerde Kerk* en haar hoofdredacteur, uit den aard der zaak in omgekeerde reden moet zijn geweest tot de sympathie voor hen die hunne staatkundige belijdenis in „Ons Program” vinden, en ofschoon hierdoor, uit den aard der zaak ieders doen en laten eenigermate moet worden bepaald, de wederzijdsche toegevendheid in de Confessioneele Vereeniging zoo groot was, dat het nooit tot een conflict is gekomen.

Ik ben het tijdperk waarin men zegt: indien men niet opgescheept ware geweest met Evangelist A, of indien broeder B wat meer activiteit had betoond, of indien Dominé C niet juist een beroep had gekregen, of indien correspondent D niet zoo traag was geweest in het antwoorden, enz enz. zou alles anders zijn gegaan, reeds lang voorbij.

Het is mij al lang duidelijk geweest, dat de Heere God niet medewrocht. Dat is in allerlei te zien geweest.

Mijn heengaan is evengoed eene verlossing voor de broeders van de Confess. Vereen. als voor mij. Indien men zegt, dat zij te weinig geestdrift hadden, mag men niet vergeten dat dit uit het geheel van den kerkelijken toestand kan worden verklaard.

Waarom het mij dan te doen is? In één woord gezegd, om *waarheid*.

In mijzelven, in u, in de Vereeniging.

In mijzelven.

Ik behoor, inderdaad, niet tot de groep mannen, die in onderscheiding van andere groepen in de Kerk als „Gereformeerden” worden aangediend, nl. niet tot die *groep* ALS ZOODANIG.

Ik ben het met hart en ziel eens met de belijdenis en tracht uit God's Woord en naar die belijdenis te handelen.

Ik wensch met God's Volk te leven en te sterven, en heb niet noodig mijzelven één oogenblik te bedenken, wanneer men mij vraagt: Hier hebt gij den beschaafden, methodistischen, onbelijnden, met den tijd meëgaanden Christen, en daar naast staat een bekrompen, onhebbelijk, ouderwetsch, met vele vooroordeelen bezet,

maar toch innig vroom man, de type van een afgescheidene uit de dagen van 1834; tot wien van deze beiden gaat uw hart uit? Er is een spreekwoord: het bloed kruipt waar het niet gaan kan, en ik behoor ongetwijfeld bij den man, die het verdacht vindt, dat ik de waarheid, waarom het ons beiden te doen is, anders uitdruk, als hij dit van zijn jeugd af gewend is geweest.

Maar, ik behoor zeer zeker niet bij hen, die zich in een eng kringetje opsluiten, die zich, om „de verbreking van Jozef” niet bekommeren, die onder den invloed van de beginselen der doleantie staan. En ik wensch ook niet langer tot hen gerekend te worden.

Ik ben eenvoudig een *mensch*, die de belijdenis zal blijven beamen, zoolang hij niet overtuigd is, dat zij op dit of dat punt afwijkt van het Woord, waaraan hij zich gebonden gevoelt;

een *christen*, die zich één weet met allen, die uit en naar de waarheid leven, ja voorzoover zij dit doen, ook met hen, die „den God der vaderen zoeken, hoewel niet naar de reinigheid des Heiligdoms” 2 Cron. 30 : 18, 19;

een *Hervormde*, die in den abnormalen toestand waarin de kerk verkeert, niet de allergeeringste aanleiding vindt om haar te verlaten, veeleer het tegenovergestelde, maar, die geleerd heeft, dat er groote Sectarissen zijn binnen die Kerk en onder alle partijen, en dat er ook broeders zijn buiten die Kerk, wier beginsel consequent toegepast hen tot ons zou brengen, maar die door een indertijd genomen verkeerd besluit of door aan weerszijden bestaande eenzijdigheden, gebreken en zonden van ons gescheiden zijn;

en een *predikant*, die meer dan ooit zijne roeping gevoelt, waarlijk te zijn wat God hem gemaakt heeft, en in deze roeping, in het midden dezer gemeente, getrouw wensch te worden bevonden.

2°. *Waarheid in de afdeeling.*

Tot de Confessioneele Vereeniging trad ik toe eenig en alleen, omdat ik hoopte, dat de belijders der waarheid in dezen kring tot het onderzoek van de Schrift, van de belijdenis en de geschiedenis zouden komen; omdat ik begreep, dat het broodnoodig was de oorzaken te leeren kennen, waaruit de afscheiding, de

doleantie en het conflict waren voortgekomen, helder in te zien waarin dit alles den toets van het woord niet kon doorstaan, en de Gereformeerde beginselen vast te stellen die in de kerk, den staat, de maatschappij en het huisgezin moesten worden toegepast ¹⁾).

Onder dit hoofd valt zeer zeker ook het onderzoek van de Ned. geloofsbelijd. en van de vijf artikelen tegen de Remonstranten.

Ik heb de leden van de afdeeling dan ook te danken voor de belangstelling, waarmede zij mij hebben aangehoord, zoo dikwerf ik onder hen optrad, om eene uitlegging van een of ander dezer artikelen te geven.

Maar, ik heb al te duidelijk gevoeld, dat de besprekingen, die *hierbuiten* lagen en de Vereeniging zelve of de *Kerkelijke zaken* betroffen, voor velen een vervelend aanhangsel waren, dat zij zich noode lieten welgevallen.

Zij waren de onsmakelijke schil, die men op den koop toenam, en zoo spoedig mogelijk wegwierp.

Ik had evengoed eene lidmatencatechisatie of eene serie lezingen kunnen houden.

Onder mijne ambtgenooten waren er, die met groote trouw, ter vergadering plachten te komen, en wanneer ik liet doorschemeren, dat het mij verlegen maakte het woord zoo alleen te hebben, hun best deden mij te doen vergeten, dat dit eene valsche positie was.

Dit is hun echter niet gelukt.

Ik had altijd het gevoel van een winkelier, die door een gezeten en goedgehartig burger, zijn buurman, terzijde wordt gestaan, om dat deze zoo vriendelijk is, aan het verzoek te voldoen toezicht op de affaire te helpen houden.

Dat gaat op den duur niet.

Laat ons de zaak omkeeren.

Wil men de afdeeling van de Confessioneele Vereeniging hebben niet als mijne private liefhebberij, maar als iets dat van de leden uitgaat, en door hunne voorgangers geheel wordt bestuurd, men kan altijd op mij rekenen, om misschien veel beter en veel trouwer dan tot nu toe het geval was, als dienaar, gast, genoodigde, of

¹⁾ Dit denkbeeld is uitvoerig toegelicht in de roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk. Dr. Ph. J. Hoedemaker, Amsterdam, J. H. Kruyt.

hoe men het noemen wil, te behandelen wat men van mij verlangt.

3°. *Waarheid in de Vereeniging en in de Kerk.*

Voor de uiteenzetting van hetgeen onder dit hoofd te huis behoort, moet ik u verwijzen naar mijnen brief aan Jhr. Mr. de Savornin Lohman.

Iets wil ik hier evenwel aan toevoegen.

De broeders weten, en anders hooren zij het nu, dat ik sedert dertig jaren, bij toeneming zoowel in kerkelijke aangelegenheden als in de staatkunde, een geheel ander inzicht heb gehad dan andere zich evenals ik, Gereformeerd achtende en noemende broeders.

Ik ben namelijk van oordeel, dat de oorzaak van onze ellende even duidelijk is aan te wijzen als het middel tot herstel, en dat de groote fout van die broeders hierin is gelegen, dat zij *met behoud van hetgeen met het woord God's in strijd is*, HERSTEL OF REFORMATIE zochten en nog zoeken op eenen weg, die daartoe nooit KAN leiden.

Wenschen zij eene nadere verklaring van hetgeen ik hier uitspreek, zij hebben mij eenvoudig rekenschap van deze mijne overtuiging te vragen.

Wat ik hen zal zeggen is evenwel, met allerlei meeningen in strijd, die in hunnen kring nog altijd gangbaar zijn. De wederzijdsche verhouding tusschen mij en hen is dus vrij wel dezelfde als vóór 1886. Het onderscheid tusschen het toen en het nu ligt in het feit, dat de Gereformeerden toen de macht in handen hadden en nu in de minderheid zijn.

Maar sedert 1886 heb *ik* een en ander door bittere ervaring geleerd.

Deze valsche positie mag ik mij niet langer ter wille van de goede zaak getroosten. Het is een martelaarschap dat niemand eischt, niemand waardeert en niemand eenig goed doet, terwijl het niet alleen mij zelve en mijn ambt, maar ook de waarheid schaadt.

Ik zou hier in bijzonderheden moeten treden en wenschte dit te vermijden.

Bij wijze van voorbeeld het volgende.

Een uwer kwam tot mij om advies. Wat te doen, indien hij

eens als ouderling zitting moest nemen bij Berlage? Dit was de vraag.

En het antwoord?

„Ik zou u aanraden subiet over te gaan tot de afgescheiden gemeente. Indien gij in den jare 1897, meer dan tien jaren na de doleantie het A. B. C. van alle gezond kerkelijk leven nog niet hebt geleerd, ga dan gerust in één tempo, waar gij anders toch in vier tempo's zult zijn.

„Gij zijt ouderling niet waar? Goed zoo! En Ds. Berlage is predikant van uwe gemeente? Niet afgezet? Niet geschorst? Gij hebt hem nooit op eenige ketterij betrapt? Uitnemend! Wel nu, neem uw bijbel en vraag wat de roeping van een ouderling is! Doe dat en gij zult leven!”

En toen kwamen de „ja maars” waarop ik de antwoorden hier niet zal geven. Zelfs een ouderling, en een confessioneel ouderling, heeft veel te leeren en veel afteleeren.

Een ander voorbeeld.

Van twee zijden wordt mij, eenige maanden geleden gevraagd: of ik te Utrecht was geweest, om eenige leiding te geven aan de kerkelijke beweging in verband met het kiescollege?

Ik? Te Utrecht? om de Gereformeerden als partij te helpen organiseren? In het kiescollege! dat product van de Revolutie toegepast op Christus' kerk! dat noodzakelijk kwaad, waarvan ik nog altijd niet weet of de nadeelen de voordeelen niet overtreffen, maar waarvan ik *zeker weet*, dat het de gemeente in vijandelijke legercorpsen heeft verscheurd en nu de basis van operatie levert voor de tyrannie van de minderheid over een belijdende meerderheid, *die naar Gods woord wenscht te leven?*

Bij onderzoek kwam het uit, ik *was* te Utrecht geweest, en gezien bij Dr. de Lindt van Wijngaarden. Men had mij echter niet naar alles wat ik tien jaar lang heb geschreven, maar naar den regel: „met wien men verkeert, wordt men geëerd”, beoordeeld, geoordeeld en signaleerd.

Deze dingen moeten ophouden en voor goed.

Hebben de broeders wel eens hooren spreken over een boek, getiteld „Vragensmoede”? In de laatste maanden is het door velen gelezen en besproken.

Zij vinden daar personen en karakters geteekend van heden-daagsche christenen, die aan politiek doen, zich in het hoofd hebben gezet, dat zij rechtzinnig zijn, en zich calvinisten noemen, en meenen, dat zij zonder verdrukkingen kunnen ingaan in het Koninkrijk Gods. Dit verhaal wordt vrij algemeen voor eene correcte uitdrukking gehouden van het geloofsleven.

Men vindt daar, bijv. een creatuur Huberta genaamd, die 's avonds onder een kruis van marmer knielt, terwijl „de beeltenis van Calvijn, als zegenend op haar neerziet”, als de onverbiddelijke, geheel consequente antirevolutionaire geteekend ¹⁾.

Is het niet genoeg, dat men elkander vereet en verbijt, maar moet men nog het oor en hart van de kinderen onzer eeuw, die dezelfde nooden hebben als wij, voor het Evangelie sluiten?

Hoe door en door onwaar de beschouwing van het Calvinisme, in dit boek ook zij, het karakterbeeld van vele zich noemende Calvinisten, is, hier, maar al te waar.

De lezing van dit boek is niet zonder invloed geweest op mijn genomen besluit.

Er is evenwel nog meer.

Wij staan weêr voor een Kerkelijk conflict.

Nog in dezen zomer.

Op den weg waarop de Gereformeerden, als kerkelijke groep zich bevinden, ligt in een zeer denkbaar geval slechts de keuze tusschen deze twee: afscheiding of toepassing van het eigen beginsel der Modernen, het z.g. recht der minderheden ten bate van hunne geestverwanten.

Er is een derde.

Maar, dat behoort tehuis in een geheel ander stelsel, dat ik beknoptheidshalve het mijne noem.

Licht men het daaruit zooals de doleerenden dit in '86 hebben

¹⁾ Wie „Vragensmoede” las, bestelle toch, subiet, „Gouden Harten”, uitgegeven bij Bredee te Rotterdam.

De schrijver van dit uit het Engelsch vertaald werk moge zelf buiten den engeren kring der geloovigen staan, hij heeft Gods Kinderen ontmoet en in hunne gebreken, maar ook in hun in- en uitwendig leven leeren kennen.

gedaan, *na vooraf hunnen weg ten einde te hebben afgehoopen*, dan wordt het een vloek en vermeerdert het de verwarring.

Dikwerf, zeer dikwerf heeft mij, als ik in de *Gereformeerde Kerk* uiteenzette, langs welken weg de Kerk *kon* worden vrijgemaakt, de vrees bekropen, nu niet dat men mij weêr voor een onvast man zou houden, die bevreesd was voor de toepassing van beginselen, die hij zelf had verkondigd — dat zijn wij vrijwel te boven gekomen — maar dat het verkeerd, zondig en zelfs gevaarlijk was *den weg ter verlossing te wijzen, aan hen, die Gods weg niet bewandelen, er zelfs niet naar vragen.*

Ik moet er tusschen uit.

Om des beginsels wil

Geen nieuwe wijn in oude lederen zakken!

Daarom onttrek ik mij aan de groep, om bij de waarheid te blijven, die God mij heeft doen zien.

De broeders zullen hoop ik begrijpen, dat ik met dit alles niet hen persoonlijk op het oog heb, hen die ik veeleer voor zooveel en velerlei heb te danken.

Maar ik wensch niet ten tweeden male Voorzienigheid te spelen, en mij voortaan te houden aan den plicht, dien Hij voor mijne voeten heeft gelegd. Anders zou ik zonder het te willen, een soort leider zijn van hen, die toch, eigenlijk, uit een geheel ander beginsel *leven*.

Uw dw. dienaar en br. in Christus

PH. J. HOEDEMAKER.

P.S. Men zegt, dat onze zuster, de vrouw, de beminnswaardige gewoonte heeft een postscriptum aan haar schrijven toe te voegen. Ik heb zelf wel eens hooren beweren, dat dit P.S. soms bijzonderheden bevat, die voor haar niet van belang zijn ontbloomt.

Bovenstaand schrijven, in verband met den brief aan den Heer de Savornin Lehman, nog eens overlezende, heb ik tot mijn leedwezen eene leemte daarin ontdekt die, ik alleen door een P.S. weet aan te vullen,

Men kan soms aan een vriend zeggen, wat het publiek zeer goed mag hooren en ook noodig moet weten, maar, dat men zoo niet aan een ex-Minister schrijft, of in eene officieele mededeeling ten beste geeft.

In de beide onuitgegeven brieven, die bestemd waren met het schrijven aan u en de Heer L. een geheel te vormen kwam ook een en ander voor, dat als een opheldering mag worden aangemerkt, van hetgeen nu wellicht voor deze of gene niet al te duidelijk is.

Op één punt mag ik in deze staat van zaken zelfs niet berusten.

Mijne confessioneele broeders gaan nl. in mijn oog, op kerkelijk terrein, aan hetzelfde euvel mank, dat ik, blijkens het schrijven aan den Heer de Savornin Lohman in Dr. Kuyper en in heel de antirevolutionaire partij, heb aangewezen.

Wij leven nu sedert 1795, zelfs nog na 1815 en 1852 onder de heerschappij van DE REVOLUTIE. Die revolutie is de macht, die ons zoowel in de Kerk als in den Staat regeert. De afgescheiden Kerken zijn er voor gezwicht even goed als de Herv. Kerk. Wat meer zegt, de afscheiding en de doleantie zijn, *in den grond*, daaruit ontstaan.

Ik zeg: die revolutie regeert, zij doet dit, evenwel, onder de leus recht voor allen! en, in stée van te zien, dat dit een beginsel is, waardoor aller recht *wordt* en *moet* worden gekrenkt, hebben wij, die onszelfen *belijders der waarheid*, en *wettige erfgenamen van de Gereformeerde vaders* noemen, om DE KANS, ons in dat beginsel aangeboden, dat wij door de toepassing van dit beginsel ook eens machtig zouden worden, alsmede, om het oogenblikkelijk *VOORDEEL*, hierdoor veroverd of bedongen, onze belijdenis in de praktijk *verloochend*.

OOK IN DE KERK.

Ziet! toen, de revolutie de Kerk, die, inderdaad, eene, zooals alles wat in de zondige werkelijkheid treedt, gebrekkige en door velerlei onzichtbaar gemaakte of gehouden, *openbaring van Christus lichaam* is, tot een *genootschap* heeft gemaakt, lag er tusschen die Kerk en den Staat, *dit* verschil.

De Staat had zich in beginsel geheel van de Kerk losgemaakt.

Maar, in de Kerk werd het goed recht van *de belijdenis* en van hen die mochten *wenschen* zich op haar te beroepen, of die *hoopten*, dat zij nog eens tot eere zou komen, in het bekende artikel XI *erkend*.

Toen het evenwel daarna bleek, dat men aan dit artikel, in de praktijk, niet zoo veel had, als men wel zou wenschen, aangezien geen enkele dwaling hierdoor werd geweerd, en de tyrannie van het liberalisme in vele gemeenten zeer zwaar was, heeft die zelfde Revolutie, waaraan wij de vervorming van de Kerk tot een genootschap danken, *hulpe besteld* bij zeker Art. 13 waardoor wij onze kiescolleges en door die kiescolleges vele orthodoxe dominees, ouderlingen en diakenen, hebben verkregen.

Gij hebt hiermede ontvangen wat uw hart begeert, gij hebt zelfs meer gekregen dan gij van eene „Synode”, die nog niet „om” was had durven verwachten, bijv. vrijheid om geene gezangen te laten zingen, vrijheid om een attest voor uwe kinderen te eischen, indien ze elders werden aangenomen, en dergelijke zegeningen meer. Maar, nu diezelfde Synode u zegt; weest nu eens royaal! geeft uwe moderne vrienden nu ook eens ruimte om te blijven bestaan, want heusch! gij zijt bezig ze te verdringen! Komt, schikt wat op! „*nu* protesteert gij hiertegen, *nu* blijkt het, dat alle kerkelijke bewustheid onder u nog niet verloren is, *nu* roept gij wraak over dit voorstel, om de *minderheden* als zoodanig „rechten” te verschaffen, en spreekt gij reeds onomwonden uit „indien dat gebeurt, moeten wij de Hervormde Kerk verlaten!”

Of allen die dit zeggen, het ook zullen *doen*, is eene vraag waarop ik liefst geen antwoord geef.

Of dit de aangewezen en de eenige uitkomst zou wezen, laat ik, evenzeer in het midden. Het is de eenige uitkomst, die velen uwer zien, laat mij er bijvoegen, de eenige, die gij op uw standpunt *kunt* zien, of *moogt* aanvaarden.

Ik zou, daarbij, niet gaarne beweren, dat alle Gereformeerden nog op uw standpunt staan, d. w. z. zich nog vasthouden aan de waarheid: de belijdenis is in onze Kerk nog nooit op wettige wijze afgeschaft.

Derhalve moeten wij de hoop voeden, dat zij nog eens zal worden gehandhaafd!"

Integendeel, ik vrees met eene groote vreeze, dat menigeen onder hen zal worden gevonden, die de Kerkelijke vereenigingen binnen „het genootschap" zoo erg niet zullen vinden.

Vergeet niet, dat de *Heraut* in de kringen, die ik op het oog heb, zeer veel invloed heeft.

Mag ik, in het voorbijgaan, uwe aandacht vestigen op een leader in de voorlaatste *Heraut*. Dit stuk heeft de verdienste, dat het volkomen *waar* is.

TOENADERING.

Niet genoeg kan er voor gedankt worden, dat er allengs meer toenadering begint te komen tusschen de Gereformeerde predikanten in en buiten de Ned. Herv. kerk.

Het kon niet anders, of de felle strijd van voor tien jaar moest een tijdlang een breuke geven.

Dat was menschelijk.

Zij, die in de Ned. Herv. kerk nog de Gereformeerde belijdenis omhoog hielden, hadden andere beschouwingen, andere overleggingen, andere belangen dan zij die dat in de Gereformeerde kerken zelve deden.

Ook had de harde vervolging een tijdlang den moed gebluscht.

Men kon zich niet roeren of verroeren of de Classicale Besturen dreigden, en dit maakte dat men zich stil hield.

Maar die dagen der verbittering gaan nu allengs voorbij.

Met name onder de jongere predikanten komt meer onderzoek, meer kennis, meer inzicht. (!)

Ze beginnen de Gereformeerde beginselen weer te verstaan, (!) Zij zijn anders geestes dan de oudere collega's, die almeer den strijd hebben opgegeven.

Er ontwaakt bij hen liefde voor wat ook ons heilig is, en al trekken ze nog niet onze conclusiën, ja, al is voorshands nog zekere neiging aanwezig, om onze conclusiën als reeds vooruit geoordeeld te beschouwen, toch werkt er in hen een geest, die zoekende is, om een uitweg en uitgang te vinden, bij den notoi-

ren strijd die ook voor hun besef en hun consciëntie al mee tusschen den feitelijken toestand in de Ned. Herv. kerk, en de beginselen die hun al meer lief werden, ontbrand is.

Ze zoeken de Gereformeerde literatuur weer op.

De *Heraut*, eerst afgezegd, wordt weer besteld, en gewaardeerd. Kortom, er is een kentering.

Een duidelijke overgang van opinie.

Er komt een andere neiging op.

Dit nu stellen we op hoogen prijs. We waardeeren het. We danken er voor.

Onzerzijds treden we deze broederen met vertrouwen en met broederlijke openhartigheid tegemoet. En we zullen ons wel wachten, hen aanstonds met den eisch aan te klampen, dat ze dan ook tot ons moeten overkomen.

Meer nog, we hopen van harte, dat in alle steden en dorpen, de leden der Gereformeerde kerken, vergetende wat achter ons ligt, en minder het kerkelijk verschil, dan de eenheid van geest, streven en bedoelen op den voorgrond plaatsende, de hun toegestoken hand niet zullen afslaan.

Vóór alle ding is nu noodig, dat we weer de *eenheid van beginsel* kracht doen erlangen, en alzoo de verspreide Gereformeerde krachten weer verzamelen.

Welnu, zoo zeker het water een waterpas vindt, zóó zeker moet „het Kerkbegrip” van de Bruna's en van zoo velen, die ik nog zou kunnen noemen, tot eene verdere verwoesting van onze Kerk leiden. Daarbij: *de uitersten raken elkander*.

Maar, indien deze voorspelling bewaarheid wordt, zal dat doodeenvoudig aan u te wijten zijn.

Gij maakt niet alleen gebruik van het recht der meerderheid, waardoor gij de minderheid van den kansel en uit de Kerkeraad verdringt, maar gij aanvaardt het beginsel der revolutie waaraan gij dezen zegen dankt.... *niet gaarne*, dat weet ik wel; *in uw hart geeft gij Ds. Hoedemaker gelijk*, indien gij maar niet met *zijn*, d. w. z. *het Gereformeerd Kerkelijk beginsel* behoeft te werken, WANT GIJ kunt er niets mee beginnen.

Welnu, hoort mijne profetie: ANDEREN ZULLEN EENE MERKWAARDIGE TOEPASSING VAN DATZELFDE BEGINSSEL MAKEN, EN U LEEREN *naar dat beginsel*, HET RECHT DER MINDERHEID TE EERBIEDIGEN. Maar uwe Kerk gaat er mede. Dát hebt gij heel goed ingezien.

Indien gij slechts mocht inzien dat de kwestie in de Kerk en den Staat *precies gelijk staat*, dat men in beide gevallen onder de bekoring van de Revolutie is geraakt en dat uwe enige hoop op redding gelegen is in het innemen van het zuiver, Gereformeerd, Kerkelijk beginsel, dat naar ik hoop, door mijn isolement nog wat meer dan tot hier toe in het licht zal vallen!

Uw toeg. Broeder in xto,
PH. J. HOEDEMAKER.

AMSTERDAM, 16 April 1897.

